

Bey'in curcuna usulünde, "Bir hâdis e var cân ile cânân arasında" mısraı ile başlayan şarkılarının yanında Zekâi Dede'nin, "Yâ ilâhî sana geldik bizi mahzûn eyleme" mısraıyla başlayan ilâhisi de bu makamın çok bilinen örneklerindendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdûlbâki Nâsir Dede, *Tedkik u Tahkik*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 1242/1, vr. 16^a, 28^a; Hâşim Bey, *Hâşim Bey Mecmuası*, İstanbul 1280, s. 35; Ezgi, *Türk Musikisi*, I, 212-214; IV, 262-263; Özkan, *TMNÜ*, s. 328-332; Arel, *Türk Musikisi*, s. 264, 271.

İSMAİL HAKKI ÖZKAN

HİSBÂNİYYE

(bk. ŞÜPHECİLİK).

HİSBE

(الحسبة)

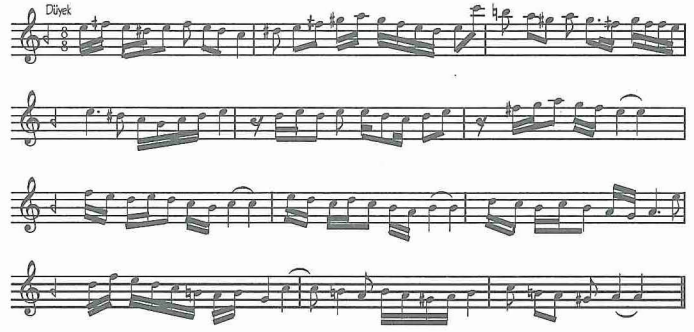
İslâm devletlerinde genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilât.

I. FIKHÎ HÜKMÜ

II. TARİHÇE

Arapça'da "hesap etmek, saymak; yeterli olmak" anlamlarındaki *hasb* (hisâb) kökünden türeyen *ihtisâb* (sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapma kınamak, hesaba çekmek) masdarından isim olan *hisbe* kelimesi, terim olarak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker prensibi uyarınca (Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41) gerçekleştirilen genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eder. Bu işle görevli memura *muhtesib*, *vâlî'l-hisbe*, *veliyü'l-hisbe*, *mütevellî'l-hisbe*, *nâzirü'l-hisbe* denir. E. V. Zambaur, kelimenin etimolojisinden hareketle hisbenin aslında "devlet muhasebesi, muhasebe dairesi" anlamına geldiğini ve "çarşı zâbitası, ahlâk zâbitası" mânasını sonradan kazandığını ileri sürmekte (İA, V/1, s. 540), S. M. Ebû Zeyd de bu yanlış görüşü tekrarlamaktaysa da (el-Hisbe fî Mişrî'l-İslâmiyye, s. 42) *hisbe* kelimesinin *hisâbdan* farklı bir anlamda olduğu şüphesizdir (Tyan, s. 621-622). Öte yandan Taşköprizâde hisbe ilmini ameli hikmetin (pratik felsefe) dalları arasında saymakta (*Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 441), Kâtib Çelebi ise medeniyetin temel unsurlarından biri kabul ettiği hisbe faaliyetinin en zor işlerden ve buna

Hisar-büselik
makamı
seyir
örneği

dair bilginin de en hassas ilimlerden olduğunu söylemektedir (*Keşf'ü'z-zunûn*, I, 15).

I. FIKHÎ HÜKMÜ

Konusu dinî-örfî ilkeler ışığında ve dengeli bir şekilde fert, toplum, devlet hakları ile kamu ahlâk ve düzeninin korunması olan hisbe faaliyeti müslümanlar için farz-ı kifâye sayılmıştır. Bu hüküm, yukarıda bazıları verilen âyetlerde ve çeşitli hadislerde (meselâ Buhârî, "İsti'zân", 2, "Mezâlim", 22; Müslim, "İmân", 83, 85, "Libâs", 114, "Selâm", 3; İbn Mâce, "Fiten", 20; Ebû Dâvûd, "Edeb", 12; Tirmizî, "Birr", 15) ifade edilen emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yükümlülüğüne dayanmaktadır. Hisbe faaliyetleri genel olarak kamu hukuku çerçevesine girmekte, hisbe teşkilâtının idare hukukundaki yeri ise muhtesibin yetki ve sorumluluklarına göre değişmektedir.

Muhtesib. İslâm hukukçuları, dinî mükellefiyetlerden sayılması ve otorite tesisini, bazı durumlarda da güç kullanımını gerektirmesi dolayısıyla hisbe faaliyetini yürütmekle görevli memurun edâ ehliyeti tam (hür ve mükellef) ve müslüman olması şartları üzerinde dururlar. Bazı âlimler bunların arasına müctehidlik şartını da katarken fakihlerin çoğunluğu, sorumluluk alanına giren meselelerde meşrû olanla olmayana (ma'rûf, münker) ayırabilecek seviyede dinî-meslekî bilgisi bulunmasını yeterli görmüştür. Muhtesibin müslüman ve âlim olması hisbenin sıhhat şartı, edâ ehliyetinin tam olması vücûb şartıdır. Hz. Peygamber ve Halife Ömer, kadın sahâbileri hisbe faaliyetleriyle görevlendirdikleri için kadınların da muhtesib tayin edilmesi câiz görülmüştür. Ayrıca ölçü tartı, para ayarı ve fiyat denetlemesi yapacak kadar hesap bilmesi de muhtesibde aranan şartlardandır. Bunlardan başka muhtesibde adalet, güzel ahlâk, güvenilirlik gibi faziletlerin bulunması ihtisabın âdâbından (Gazâlî, II, 333-335; Şeyzerî, s. 6-9; Ömer b. Muhammed es-Senâmî, s. 331-342), hatta bazılarına göre şartlarından (Ebû

Abdullah es-Sakatî, s. 5). Bir kısım âlimler, ahlâkî adaleti muhtesibde bulunması gereken vasıflar arasında saymışlarsa da bunun zaman içinde bu sıfatı taşıyan insanların azalması yüzünden şart olmaktan çıkarıldığı görülür.

Öte yandan sadece ferdî dinî sorumluluğun edası amacıyla emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yükümlülüğünü yerine getirmek için akıl ve ilim sahibi bir müslüman olmak yeterli sayılmış, ancak kötülüklerden alıkoyma esnasında fizikî müdahalede bulunulması çatışmaya meydan verebileceğinden bu husus yetkililerin iznine yahut görevlendirmesine tâbi kılınmıştır. Ma'rûfla münkeri ayırt edemeyecek kadar cahil olan kişilerin ise hisbe faaliyetine katılması haramdır. Münkeri engellemeye çalışırken daha kötüsüne yol açacak kadar nezaketten yoksun kimseler için de aynı şey geçerlidir.

Muhtesib, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yükümlülüğünü yerine getiren herhangi bir müslümandan bazı noktalarda ayrılmaktadır. Hisbe faaliyetleri, muhtesib için hukukî-resmî bir görevin icrası mahiyetinde ve dinen de farz-ı ayın niteliğinde bir sorumluluktur. Muhtesibin asıl görevi olması dolayısıyla hisbe faaliyetlerini geciktirmesi câiz değildir. Şikâyet mercii olduğu için de görev alanına giren hususlarda işlenen münkeri yahut terkedilen ma'rûfu araştırma zorunluluğu halinde bunun için yardımcı tayin etme yetkisi vardır. Örfle ilgili konularda icihad yapabilen muhtesib geniş bir ta'zîr yetkisine sahiptir. Hizmetine karşılık kendisine maaş tahsis edilir. Halbuki herhangi bir müslüman için emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yükümlülüğünü yerine getirmek farz-ı kifâyedir. Öte yandan ortadan kaldırılması gereken münker haram yahut mekruh, yaptırılması gereken ma'rûf da farz, vâcip veya müstehap olabildiğinden ferdî ihtisab yükümlülüğü, kural olarak ihtisab konusunu teşkil eden bu münker ve ma'rûfun hükmüne tâbi olur. Ancak bir kimsenin ma'rûfu yahut

münkeri bilen ve gereğini yapabilecek konumda bulunan yegâne kişi olması durumunda hisbe onun için de farz-ı ayın hükmündedir. Münkeri değiştirmeye gücü yetmeyenlerin de kötülüğü kalben kınamaları farz-ı ayın kabul edilmiştir.

Muhtesible mezâlim mahkemesi başkanı (nâzirü'l-mezâlim), kadı, şurta, müftü ve şahit arasında çeşitli benzerlik ve farklılıklar vardır. Muhtesib, kadı gibi kul hakları hususunda yapılan dava başvurusunu kabul etme yetkisine sahipse de cina yetler ve haddi gerektiren suçlar hakkında hüküm veremez. Onun yetkisi ölçü tartı alet ve birimlerindeki hileler, her türlü iktisadî muameledeki aldatmalar, vaktinde ödenmeyen borçlar, komşuluk hakkı ihlalleri ve işçi-işveren anlaşmazlıkları gibi ticarî ve içtimai hayatta sıkça karşılaşılan ve bir yönüyle de kamu düzeninin ihlali sayılan çekışmeleri çözüme kavuşturmada yoğunlaşır. Bundan dolayı muhtesib kendisine intikal eden olayın mahiyetine göre bazan hakem, bazan da günümüzdeki işleviyle savcı veya sorgu hâkimi konumundadır. Muhâkeme usulü açısından da kadıdan farklı olup dava açmadan yargılama ve hatta gerekirse yargılamadan hüküm verme yetkisine sahiptir (Atar, s. 173-174). Muhtesib davanın ispatı için taraflardan delil isteyemez ve yemin teklifinde bulunamaz. Sadece davalının suçunu itiraf ettiği hususlara bakabilir ve kabullendiği borçların ödenmesi için icbarda bulunabilir; çünkü borcun geciktirilmesi muhtesibin görev alanına giren bir münker doğurmaktadır. Bununla birlikte meşrû sınırlar dışında kaldığı açık olmayan hususlara yahut inkâr edilen haklara ilişkin davalara bakamaz. Kadıdan farklı olarak muhtesibin münkeri ortadan kaldırmak için bizzat cebrî müdahale bulunma yetkisi varsa da söz konusu sınırlamalar, toplum düzenini sağlamaya çalışan hisbe teşkilâtının bir istibdat organı haline dönüşmesini engellemektedir. Muhtesib, yetki sınırları içindeki hususlarda gayri meşrû fiillerin işlenip işlenmediğini gizli yöntemlerle irdelemeksizin araştırabileceği ve gerektiğinde müdahale edebileceği halde kadı ancak kendisine getirilen davaları inceleyebilir. Bu farklar esas itibarıyla hisbenin idarî, kadılığın ise kazâî bir makam olmasından doğmaktadır. Muhtesib, toplumsal suçlarla ilgili olarak caydırıcı bir rol oynadığı gibi bürokrasiyi ortadan kaldırıcı ve meselelerin çözümünü hızlandırıcı önemli bir işlevi de üstlenir. Ayrıca kendisinin bakmakla yetkili kılınmadığı kamu davalarını kadıya bildirmekle de yükümlüdür.

Kadılarının yetkisiz olduğu idarî davalara mezâlim nâzırı, istinkâf ettikleri önemsiz bazı anlaşmazlıklara da muhtesib bakar. Bu sebeple mezâlim-kazâ-hisbe şeklinde yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir idarî sıra mevcuttur. Mezâlim nâzırı kadı gibi bağlayıcı kazâî hüküm verirken muhtesib buna yetkili değildir. Ancak hem mezâlim nâzırı hem de muhtesib münkeri gidermek için zor kullanmaya yetkilidir. Ayrıca her ikisi de suç duyurusu olmaksızın kamu hakkı ihlallerini araştırıp gereğini yapabilir.

Muhtesib ile şurta (güvenlik) arasında dayanışma ve yardımlaşma münasebeti mevcuttur. Ahmed b. Saîd el-Müceyledî muhtesibin görevinin dinî özellik taşıması, bu konuda yeterli derecede bilgiye ve siyasî yaptırım gücüne sahip bulunması dolayısıyla hisbeyi önem bakımından kazâ ile şurta arasına koymaktadır (*et-Tey-sir*, s. 42). Muhtesible müftü arasındaki benzerlik, her ikisinin de halkı dinî konularda bilgilendirip uygulamaya teşvik etmeleri açısındandır. Muhtesible şahit arasındaki benzerlik ise her ikisinin de hakların korunması için şüphe yahut zanna yer vermeyen kesin bilgiye dayanarak gördükleri aşırılığın giderilmesine çalışmasıdır. Şahit davanın hukuka intikaline yardımcı olurken muhtesib yetkisi dahilindeki meseleleri bizzat çözer; kendisini aşanları ise kadıya götürür ve gerektiğinde onun hükmünü infaz eder. Şahitlik başkalarının da bulunması durumunda farz-ı kifâye, aksi takdirde farz-ı ayındır. Münkerin giderilmesini sağlaması bakımından şahit hisbenin fonksiyonlarından birini üstlenmektedir.

Muhtesib göreve hıyanet, hizmette kusur veya acz gösterme, halka zulüm veya baskı yapma durumlarında, yani memuriyetini sürdürmesini imkânsız kılacak taşkınlıklarda bulunması veya zaafı taşıması halinde -velâyeti hukuken sâkit olacağından- derhal azledilir.

Hisbenin Konusu ve Muhatabı. Hisbe kişi, toplum ve devlet hakları ihlallerini oluşturan fiillere yöneliktir. Hisbeye konu teşkil edecek fiil, hakkında ihtilâf bulunmayan bir münker olmalı, kişilerin özel hayatlarını irdelemeyi (tecessüs) gerektirmeyecek kadar alenî yapılmalı ve hâlihazırda gerçekleşmelidir (istikbalde vuku bulacağından şüphe edilenler bu çerçeveye girmez). Hakkındaki ictihadların farklılığı sebebiyle münkerliğinde ittifak edilemeyen hususlarda belli bir bakış açısının dayatılması ve dolayısıyla tasarruf hürriyetine kısıtlama getirilmesi câiz de-

ğildir (Gazzâlî, II, 324-327). Hisbe, münkerin önlenmesini yahut ma'rûfun işlenmesini konu aldığından, görevin ifası için bu fiilleri işleyen kimselerin mükellef (âkil bâliğ) olması şartı aranmaz.

Yöntem. İşlenen münker, tecessüse kaçmadan ve yalnız şüphe üzerine kişilik haklarını çiğnemenin tesbit edildikten sonra en hafifinden en ağırına doğru şu yöntemlerle giderilir: a) İşlenen fiilin gayri meşrû olduğunun anlatılması; b) Bilecek kötülük işleyene öğüt verilmesi; c) Tekdir ve tehdit; d) Kötülüğe vesile olan durumun ortadan kaldırılması veya bu tür alet, edevat ve eşyanın tahrip edilmesi; e) Ölçülü bir şekilde şu ta'zîr cezalarından birinin uygulanması: Hapis, teşhir, darb, meslekten men, silâhlı müdahale ve sürgün. Bu son yöntem çatışmayı doğurabileceğinden yalnız görevliler tarafından icra edilebilir (Gazzâlî, II, 315; İbnü'l-Münâsîf, s. 318-325; İbnü'l-Uhuve, s. 195). Muhtesib ta'zîrde bulunabilir, fakat ölüm ve had cezalarına hükmetme yetkisi yoktur; ancak ilgili mercilerin verdiği bu tür cezaları uygular.

Muhtesibin münkeri gidermeye çalışırken uyguladığı cezalarda yanılıp haddi aşması durumunda mala yahut cana verdiği zararları tazmin sorumluluğu olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Hanefî fakihleriyle bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, muhtesibin malla ilgili tazmin yükümlülüğü bulunmadığı görüşündedirler. Mâlikî, Şâfiî ve diğer bir rivayete göre Hanbelî fakihleri ise cezanın suça uygunluk ölçüsünü aşması durumunda tazmin sorumluluğu doğurduğunu söylerler. Meselâ sarhoşluk verici içecekleri dökmek münkeri önlemeye yeteceği halde içkinin kabına zarar vermek tazmini gerektirir. Yine münker işleyen kişinin uygulanan ta'zîr cezası sebebiyle ölmesi veya sakat kalması durumunda tazmin gerekip gerekmediği hususu da ihtilâfıdır (bk. TA'ZİR).

Hisbe teşkilâtının görev alanı temelde üç ana başlık altında toplanan birçok hususu kapsamaktadır: Allah hakkı, kul hakkı, her iki yönü de bulunan haklar. Birinci grup ezanın vaktinde okunmasının, cemaatle ibadetlerin zamanında edasının, cuma ve bayram namazlarının ifasının sağlanması; ibadetlerde alenî ihlaller ve bid'atlara engel olunması; taşkınlık ölçüsüne varan eğlencelerin, sarhoşluk verici içki kullanımının, sınırı aşan kadın-erkek ilişkilerinin engellenmesi; muâmelâtta genelde haramların, özelde fâsid-bâtıl akidlerin, hile ve aldatmaların, ölçü tartı

alet ve birimlerinde sahtekârlığın önlenmesi; ihtiyaçtan kaynaklanmayan dilencililiğin menedilmesi; ehliyetsiz din adamlarının halkı yanıltmasına fırsat verilmesi türünden dinî-içtimâî faaliyetleri içermektedir. İkinci grup umumî ve ferdî haklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlar ihmal yahut imkânsızlık yüzünden harap olan yol, su kanalı, kanalizasyon vb. alt yapı tesisleriyle ibadethanelerin ve savunma sistemlerinin tamirinin sağlanması; işçi-işveren anlaşmazlıklarının çözülmesi; komşu haklarına tecavüzün, her türlü meslek ahlâkı ihlâlinin, borçluların temerrüdünün önlenmesi gibi kamu işleri; muâmelâtta kanunlara riayetini temini gibi çarşı ve pazarla ilgili hususlardır. Üçüncüsü, toplu taşıma araçlarında yahut kamuya ait alanlardaki kadın-erkek ilişkilerinde dinî-ahlâkî kurallara bağlılığın sağlanması; taşıtlarda aşırı yüklemenin engellenmesi; işçi, yetim, köle ve hayvan haklarının korunması; buluntu hayvan yahut kaybolmuş çocukların yedirilip içirilmesi; yolların temiz tutulması ve aydınlatılması; kamu yararına aykırı inşaatlara izin verilmemesi gibi faaliyetleri kapsamaktadır. Muhtesib, Allah hakkının ihlâli halinde affetme yetkisini kullanabilirken kul haklarının ihlâli durumunda böyle bir yetkiye sahip değildir.

II. TARİHÇE

Merkezî İslâm Toprakları. Hisbe kavram ve kurumunun menşei kesin biçimde tesbit edilememektedir; aynı şey, bu geniş kapsamlı işlevin memurunu ifade eden muhtesib için de söz konusudur. Teşkilâtın kuruluş aşamasında hisbe ve muhtesib yerine kaynaklarda "sâhibü's-sûk", "âmilü's-sûk" (pazar zâbitası) tabirlerine rastlanmaktadır. Ancak bu memuriyetin ne zaman doğduğu ve yerini muhtesibe ne zaman bıraktığı tartışmalıdır.

Hiz. Peygamber'in, vazettiği iktisadî hükümlerin uygulanışını yerinde görmek için bizzat pazar teftişlerine çıktığı ve gayri meşrû davranışlarda bulunanlara gerekli uyarıları yaptığı çeşitli rivayetlerden anlaşılmaktadır (meselâ bk. Müslim, "İmân", 164; İbn Mâce, "Ticârât", 3, 36; Ebû Dâvûd, "Büyû", 50; Tirmizî, "Büyû", 4, 72). Abdurrahman İsâ es-Selîm tarafından kaleme alınan *Hisbetü'n-nebî* adındaki eserde (Küveyt 1413/1993) ayrıntılarıyla açıklandığı üzere Resûlullah'ın emir bi'l-ma'rûf nehiy anî'l-münker faaliyetleri toplum hayatının bütün cephelerini kapsamış, ancak daha sonra ferdî mesuliyetleri ri çoğalınca uygun vasıflı bazı kişileri esnaf ve sanatkarların işlerini denetlemek

için resmen sâhibü's-sûk (âmilü's-sûk) sıfatıyla görevlendirmiştir. Bu memurlardan üçü erkek, ikisi kadın olmak üzere şu beş kişinin adı kaynaklarda yer almaktadır: Mekke'de Saîd b. Âs b. Saîd el-Ümevî, Medine'de Abdullah b. Saîd b. Üsayha, Ömer b. Hattâb, Semrâ bint Nüheyk el-Esedîye ve Şifâ bint Abdullah. Bu sonuncusunun Hz. Ömer tarafından görevlendirildiği de söylenmektedir.

Hiz. Ömer, Osman ve Ali'nin de bizzat şehir ve pazar denetimlerine çıktıkları, ayrıca bu işler için özel görevliler tayin ettikleri bilinmektedir (Abdülhay el-Kettânî, II, 46-49). Bu denetimler sadece pazarla sınırlı kalmamış ve toplumsal hayatın tamamını kapsamıştır. Bu görevleri yürüten kişilerin taşıdıkları kırbaçlar daha sonraki dönemlerde muhtesibin âlâmetlerinden biri olmuştur. Kaynaklarda Hz. Ebû Bekir devrine ait herhangi bir bilgi bulunmamakta, buna karşılık Hz. Ömer'in Saîb b. Yezîd b. Saîd, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd ve Süleyman b. Ebû Hasme'yi Medine pazarına âmilü's-sûk olarak tayin ettiği kaydedilmektedir. Hiz. Osman dönemindeki âmilü's-sûk, 2 dirhem yevmiye ile yine Medine pazarında görevlendirilen Hâris b. Hakem'dir; ancak yetkisini kötüye kullandığı için kısa sürede görevinden alınmıştır. Gerek Hiz. Peygamber gerekse Hulefâ-yi Râşidîn devrinde pazar zâbitalarının özel bir makama sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Fakat, "Ali pazara gelir ve makamına otururdu ..." şeklindeki rivayetten (Taberî, *Tehzîbü'l-âşâr*, IV, 46-47), daha o dönemde halifenin hisbe faaliyetlerini yürütmek için pazarda sabit bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde de halifeler bizzat pazar denetimlerinde bulunmuşlardır (Taberî, *Târîh*, VI, 496).

Bazı şarkiyatçılar tarafından sâhibü's-sûkun işlev bakımından Grekler'in *agoranomos*, Romalılar'ın *curule aedile* ve Bizanslılar'ın *praefectus* dedikleri pazar zâbitalarının taklidi olduğu ileri sürülmüş, ancak bu iddiayı ispatlayacak kayda değer bir delil gösterilememiştir (meselâ bk. Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, s. 154-155; von Grunebaum, *Islam*, s. 137-138; Foster, XIII/2 [1970], s. 128-144). Müslümanların fetihlerin ardından karşılaştıkları bu kurumu sahiplendikleri yönündeki iddialar da bir temelle dayanmamaktadır. Her şeyden önce fetihlerden sonraki erken devirde Bizans etkisinin yoğun olduğu Suriye ve Mısır'da rastlanmayan bu kurum, sözü edilen et-

kinin hemen hiç hissedilmediği Medine'de faaliyet gösteriyordu. Ayrıca İslâm ülkesinde sâhibü's-sûkun fetihlerden önce de bulunduğu ve başlangıcından itibaren dinî bir misyon taşıdığı halde Grek şehirlerindeki agoranomosun görev alanı seküler ve idarî idi. Muhtesibin Bizans'taki *praefectus*un taklidi olduğu tezinin dayanağını, X. yüzyılda Konstantinopolis'te neşredilen bir pazar nizamnâmesi oluşturmaktadır. Bu nizamnâmenin muhtevası incelendiğinde (Seyyid el-Bâz el-Arîfî, XIX/1 [1957], s. 146-178) her iki müessesenin mahiyet ve hedeflerindeki temel farklılıklar açıkça görülür. Ayrıca İslâm ülkesinde sâhibü's-sûkun mevcudiyeti bu tarihten üç asır öncesine dayanmaktadır. Bununla birlikte muhtesibler için el kitabı mahiyetinde yazılmış eserlerde müslümanların iktibas ettikleri bazı Bizans pazar düzenlemelerine atıflarda bulunulduğu da belirtilmelidir (meselâ bk. Şeyzerî, s. 11; İbn Bessâm el-Muhtesib, II, 326). Hisbe müessesesinin diğer medeniyetlerden alındığının ispatlanamamasına karşılık bu kurumun müslümanlarla temas halinde bulunan bazı kültürleri etkilediği, meselâ Kudûs Krallığı ile İspanya kralıklarında sâhibü's-sûk ve muhtesibin unvan ve işlevleriyle birlikte aynen yaşatıldığı, pazar yerlerinde *çavaçoque*, *zabazoque* ve *mathesseb* denilen memurların görevlendirildiği bilinmektedir (Behrnauer, XVI [1860], s. 127; Chalmers, XVIII/69-70 [1970], s. 92; Latham, XXX [1976], s. 172; bugünkü İspanyolca'da da *almo-tacén* "ölçü-tartı kontrol memuru" demektir).

Emevîler çeşitli şehirlerde sâhibü's-sûkları görevlendirmeyi sürdürmüşlerdir. Ayrıca İbn Ebû Şeybe'nin tebeu't-tâbiinden Dâvûd b. Sinân'a dayandığı bir rivayette ticarî anlaşmazlıklara da baktığı anlaşılan bir emirü's-sûktan bahsedilmektedir (*el-Muşannef*, IV, 559). Âsım el-Ahvel'in (ö. 142/759) Kûfe pazarında ölçü tartı aletlerinin denetimiyile görevlendirildiğine dair bilgiden (İbn Sa'd, VII, 256, 309) o dönemde artık hisbe kavramının ortaya çıktığı, fakat muhtemelen hâlâ pazar denetimiyile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Emevîler devrinde pazar dışındaki hisbe faaliyetlerinin sâhibü's-şurta tarafından yürütüldüğüne dair ipuçları vardır. Meselâ Muâviye'nin hilâfetinde Medine'de sâhibü's-şurtalık yapan Mus'ab b. Abdurrahman'ın şikâyet üzerine bir alım satım işlemini incelediği bilinmektedir (Zübeyrî, s. 289). Ömer b. Abdülâzîz döneminde içki içen bazı kişiler sâhibü's-şurta

tarafından yakalanarak halifeye getirilmiştir (Ali b. Hasan b. Ali el-Karnî, II, 527).

Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Abdullah'ın 157 (773-74) yılında Bağdat'ta hisbe görevlisi olduğundan bahseden bir kayıt (Taberî, *Târîh*, VII, 653; Hatîb, I, 79), Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde (754-775) hisbe teşkilâtının varlığını göstermektedir. Sâhibü's-sûk yerine muhtesib unvanının kullanımı ise bazı çağdaş araştırmacılara göre ilk olarak Mehdi (775-785), Hâdî (785-786) veya Me'mûn (813-833) dönemlerine rastlamaktadır; ancak bu değişimin mahiyet dönüşümü içerip içermediği açıklığa kavuşturulamamıştır (Tyan, s. 623; *EI*² [İng.], III, 487). Ayrıca daha sonraki dönemlerde muhtesib unvanının genel kabul görmüş yegâne kavram olduğunu söylemek de güçtür. Özellikle Mağrib ve Endülüs başta olmak üzere muhtesibin yanı sıra "sâhibü'l-hisbe, nâzirü'l-hisbe, vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe" gibi tabirlerin de kullanıldığı bilinmektedir.

Hisbe kazâ ve mezâlimle (adalet) birlikte Abbâsî adlı teşkilâtını oluştururdu. Abbâsî devlet teşkilâtı seyfiye ve kalemiye şeklinde ikiye ayrılmıştı. Kalem erbabının görevleri de dinî ve divanî olmak üzere iki kısımdı ve muhtesibin görev alanı bunlardan birincinin kapsamına giriyordu. Halife, muhtesib dahil Bağdat'taki din işlerine bakacak kalem erbabını bizzat tayin ederdi; diğer bölgeler için tayinler, vezir veya ilgili divanların başkanları yahut kadı gibi üst düzeydeki idareciler tarafından yapıldı. Hisbe görevi kadıların kendi vazifelerine ilâveten verildiği gibi muhtesib de hisbeyle birlikte adalet işlerini yürütürdü. Dini ihya iddiasıyla iş başına gelen Abbâsîler'in iktidarlarının ilk yıllarında hisbe faaliyetleri hususunda titiz davranışları anlaşılmaktadır. Meselâ Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, görevini kötüye kullandığını belirlediği Bağdat muhtesibini idam ettirmiştir (Hatîb, I, 79). Abbâsî halifelerinin başlangıçta hisbeye verdikleri önemin bir başka göstergesi de bazı meşhur âlimlerin muhtesib olarak tayin edilmeleridir. Muhtesibler, cuma günü hutbede hatip tarafından bu göreve getirildikleri ilân edildikten sonra işe başladılar. Muhtesiblerin elbiseleri Divânü'n-nafakât tarafından sağlanırdı.

Halife Tâi - Lillâh'ın Cemâziyelevvel 366 (Ocak 977) tarihinde Büveyhî Sultanı Fahrüddeve'ye iktidarını tasdik için yazdığı ahidnâmede onun sorumlulukları arasında hâkimiyeti altındaki vilâyetlerde hisbe

düzenlenmesini de dahil etmiştir (Kalkaşendî, X, 29). Bu husus, Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'z-Zâhir Gâzî'nin Mısır üzerindeki hükümlerini tasdik amacıyla verilen ahidnâmelerde de tekrarlanmaktadır (İbn Vâsıl, III, 305, 364, 371; Kalkaşendî, X, 102, 150). Aynı şey batı bölgeleri için de geçerlidir. Halife Kâim - Biemrillâh'ın, Murâbitlar'dan Yûsuf b. Tâşfîn'in Mağrib ve Endülüs hükümdarlığını tasdik için yazdığı ahidnâmede onun sorumlulukları arasında emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yapılmasından ve hisbenin düzenlenmesinden de söz edilmektedir (Kalkaşendî, X, 42). Hisbenin de öteki idarî işler gibi sultan adına mülkî âmirlik yapan valilerin nezâretine verildiği anlaşılmaktadır. Halife, sadece hilâfet merkezi Bağdat'ın muhtesiblerini bizzat tayin etmeyi sürdürmüştür. Bununla birlikte bu hususta bazı müdahalelere de mâruz kalmıştır. Meselâ 319 (931) yılında Halife Muktedir-Billâh Bağdat muhtesibliğini Muhammed b. Yâkût'a vermiş, ancak Emîr Münis b. Yâkût'un baskısı üzerine onun yerine İbrâhim b. Muhammed b. Bathâ'yı getirmişti. Halifenin aynı yıl içinde, bir hastanın yanlış tedavi yüzünden öldüğünü öğrenince bu yeni muhtesibe, hekimlerin başhekim Sinân b. Sâbit tarafından imtihana tâbi tutularak başarılı olanlara onun imzasını taşıyan birer resmî belge verilmesini teminini ve bu mesleğin ruhsatsız icrasının engellenmesini emrettiği bilinmektedir (İbn Ebû Usaybia, s. 302). Bu bilgi, muhtesibin zaman zaman diğer mesleklerin ileri gelenleriyle iş birliği yaptığını göstermesi açısından önemlidir. Müsterşid-Billâh'ın Bağdat kâdilkudâtlığına tayin ettiği Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî'nin ahidnâmesinde sayılan sorumluluklar arasında, amme menfaatini ilgilendiren hizmetlerin en büyüğü ve önemlisi olarak fiyatların ve ölçü tartı aletlerinin denetimiyle hisbe işlerinin gözetimi de yer almaktadır (Kalkaşendî, X, 274-275). Aynı husus, Nâsır-Lidînillâh'ın kâdilkudâtlığa getirdiği Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Yahyâ b. Fadlân için düzenlenen ahidnâmede de tekrarlanmaktadır (a.g.e., X, 291). Bu durum, kadıların zaman zaman hisbe işlerinin baş yetkilisi olduklarını gösterebileceği gibi muhtesiblerle iş birliği yapmak veya onlara nezaret etmekle mükellef kıldıklarına da delil sayılabilir. Darp-hânelerde basılan sikkelerin ağırlık ve ayarlarının denetimi aslında kadı yahut kâdilkudâtın sorumluluğunda bulunmak-

la birlikte bazı dönemlerde muhtesibe verilmiş, meselâ Mu'tazid-Billâh 279 (892) yılında Bağdat muhtesibini darphâneyi denetlemekle görevlendirmiştir (İbnü'l-Cevzî, V, 130).

İhşîdîler'in (935-969) hâkimiyetindeki Mısır'da vezir Ebû'l-Fazl İbnü'l-Furât ile görüşen meşhur edip Sibeveyhi'nin ondan, muhtesibliğe tayin ettiği Muhammed b. Ca'fer b. Sellâm'ın liyakatsizliği sebebiyle görevine son verilmesi talebinde bulunduğu dair bir rivayet, bu memuriyete tayin ve azil işlerinin vezirin yetkinde olduğunu göstermektedir (İbn Zülâk, s. 53-54). Yine muhtemelen aynı muhtesibin bekçilerle birlikte kol gezerken görülüp hak sahiplerini korumadıkları, fiyatları denetlemedikleri ve suçluları cezalandırmadıkları yönünde şikâyetlerde bulunduğu dair bilgi de o dönemde hisbe teşkilâtının görevlerini ve muhtesib-bekçi ilişkisini göstermesi açısından önemlidir (a.g.e., s. 29).

Fâtımî halifelerinden Muiz-Lidînillâh'ın emriyle 358 (969) yılında Mısır'ı ele geçiren başkumandan Cevher es-Sikillî'nin Fustat'ın kuzeydoğusunda kurduğu Kahire'ye bir muhtesib tayin ettiği ve ertesi yıl meydana gelen kıtlık sırasında fiyatları denetlemekle onu görevlendirdiği bilinmektedir (Makrîzî, *İltî'âzü'l-hunefâ*², I, 117, 120). Bu dönemde Kahire ve Fustat'ta doğrudan halifeye bağlı iki hisbe merkezi vardı. Tayin kararâmeleri bu iki şehrin merkez camilerinin minberlerinden okunduktan sonra muhtesiplere tayin alâmeti olarak hil'at ve sarık giydirilirdi; eğer hisbe görevi yanında güvenlikten de sorumlu iseler bunlara bir de kılıç eklenirdi. Aynı devirde bir yandan tevki'lerin edebî incelikleri belirlenirken öte yandan da tayin merasimleri gittikçe debdebeli bir hal almıştı. Meselâ Fustat'ın muhtesiblik ve sâhibü's-şurtalığına getirilen Hâdim Bakî ağır bir hil'at, sıрма sarık ve altın işlemeli kılıç kuşanmış, yine altın işlemeli eyer ve dizginlerle bezenmiş bir at üzerinde resmigeçit yapmıştır (a.g.e., I, 217, 276). Muhtesibin hangi tarihten itibaren üniforma özelliği taşıyan kıyafetler giymeye başladığını tesbit etmek zordur. Ancak genellikle "sarıklılar" denilen ilmiye sınıfı arasından seçildiği ve çoğunlukla başa geçen kısmının üzerinde yukarıya doğru helezonik bir şekilde sarılmış ince beyaz tül sarık bulunan konik bir külâh, ayrıca kadı ve müftü gibi uzun bir hil'at giydiği bilinmektedir.

Tevki'lerdeki ifadelere bakılırsa seçkin ve güvenilir kişiler arasından seçilen Kahi-

re muhtesibi Kahire, Fustat ve taşra bölgeleri için birer nâib tayin ve azline de yetkiliydi (Kalkaşendî, III, 483). Kendisi, gün aşırı Kahire ve Fustat'taki İbn Tolun ve Amr b. Âs camilerinden birinde oturup halkın şikâyetlerini dinler, görev alanına giren davalara bakardı. Denetimleri ise nâib ve yardımcıları yapar, suçluları muhtesibin huzuruna getirirlerdi (a.g.e., III, 483; XI, 209-215). Kahire ve Fustat gibi birkaç şehrin muhtesibliğinin yahut hisbe, kazâ, şurta, hâciblik, valilik görevlerinin bir kişiye verildiği de olurdu (a.g.e., III, 487; Makrîzî, *el-Hıttat*, I, 464). Yine Mısır'da hisbenin ve Nil kıyısındaki iskelelere indirilen mallarla oralardan yüklemek boşaltma yapan gemilerin denetiminden sorumlu sevâhil makamının tek bir şahısta birleştirildiği de olmuştur (Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ*, I, 277; II, 31, 135). Meselâ Muharrem 383 (Mart 993) tarihinde hisbe görevi sevâhille birlikte Vebre en-Nasrânî adlı bir kişiye verilmişti (a.g.e., I, 277). İbn Bessâm'ın ifadesinden muhtesibin sevâhil için bir nâib tayin ettiği anlaşılmaktadır (*Nihâyetü'r-rütbe*, II, 325).

Resmî statü itibarıyla muhtesibler vali ve kadılardan sonra gelirler, görev yerlerine göre de kendi aralarında ayrı bir derecelendirmeye tâbi tutulurlardı. Meselâ Kahire, Fustat, Bağdat ve Ahvâz gibi büyük şehirlerin muhtesibleri diğerlerinden kıdemliydi (Tyan, s. 623-624). Memlûk Sultanı I. Baybars zamanında 663'te (1265) Kahire muhtesibi, Dîvân-ı Mezâlim'in görev yaptığı dârüladlde dört mezhebin kâdilkudâtı, Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî kazas-kerleri, dört mezhebin dârüladl müftüleri ve beytûlmâl vekili sultanla birlikte aynı yerde oturabilme hakkına sahipti. Kahire muhtesibi protokolde beytûlmâl vekilinden sonra gelmekle birlikte ilmi seviyesi yüksekse onun önüne geçebilirdi (Kalkaşendî, IV, 34-37). Dimaşk muhtesibi Kahire'deki meslektaşıyla aynı yetkilere sahip olduğu halde saltanat nâibinin tevkî ile görevlendirilir ve dârüladl meclislerinde yer almazdı; Halep muhtesibi de aynı statüye tâbiydi. Ancak bunlar kendilerine nâib tayin edebilirlerdi. İskenderiye muhtesibi ise kadının tâlimatına göre davranmak zorunda olduğu gibi nâib de tayin edemezdi (a.g.e., IV, 193, 221; XI, 414).

Muhtesibin kadılık makamına vekâlet etmesi mümkündü; bazan vali ve şurta görevlisinin yardımına başvurduğu ve bazı şurta görevlilerinin onun emrine verildiği de olurdu. Zaman içinde muhtesiblerin yetkileri genişletildi ve şurta mensupları bunların kararlarını icra ve infaz et-

mek zorunda kaldılar. Bazan muhtesibiğe ilmiye sınıfı dışından da tayinler yapıldı. Kaynaklarda muhtesibin ehliyetli kişiler arasından seçildiğine ve görevini ifada ağır kusuru veya suistimali görülenlerin sert cezalara çarptırıldığına dair örneklerle rastlanmaktadır (Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ*, II, 43; Hatîb, XI, 238).

Bütün dönemlere ait tevkî'lerde muhtesibin, ölçü tartı aletleriyle sikkeler için belirlenen standartların tebliğ ve kontrolü, bunlara uymayanların cezalandırılması sorumluluğundan bahsedilmektedir. Ölçü tartının bir yandan ticarî işlemlerin esasını oluşturması, öte yandan piyasalardaki alet ve birimlerin arasındaki çeşitli farklar sebebiyle neredeyse muhtesibin kimliğiyle özdeşleştiği görülmektedir (Buckley, XXXIX [1992], s. 84). Bundan dolayı standart aletlerin üretildiği, piyasada kullanılanların ayarının kontrol edildiği dârülyârin denetimi de muhtesibe bırakılmıştır. Satıcıların belli aralıklarla buraya giderek aletlerini kontrol ettirip sağlam olanları mühürletmelerini temin etmek de muhtesibe düşmektedir. Piyasada çok çeşitli dinar ve dirhemler tedavül ettiği için sarrafların takas işlemlerinin denetimi ve gereğinde müdahale edilmesi de ona bırakılmıştır.

Özellikle kuraklığın hüküm sürdüğü yıllarda muhtesibin en önemli görevi tahıl, un ve ekmeğin arzının ve fiyatlarının denetimiydi. Meselâ 359 (970) yılındaki bir kıtlık sırasında muhtesib Süleyman b. Azze el-Mağribî tahıl satışlarını denetim altına almıştır (Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ*, I, 122). 415 Zilkadesinde (Ocak 1025) bir grup ekmekçi eksik gramajlı ekmek sattığı için muhtesib tarafından dövülmüş, aynı yılın zilhiccesinde de (Şubat 1025) bir tatlıcı eksik tartı sebebiyle hem dövülmüş hem de Fustat'ta deve sırtında dolaştırılarak teşhir edilmişti (Eymen Fuâd Seyyid, s. 363). Bağdat muhtesibi İbrâhim b. Muhammed b. Bathâ'nın 307 (919-20) yılında un, Fustat muhtesib ve şurtası Hâdim Bakî'nin 4 Receb 415 (11 Eylül 1024) tarihinde ekmek fiyatlarına narh koyduğu bilinmektedir. Ancak bu muhtesib durumu daha da kötüleştirdiği için göreve getirildikten iki gün sonra azledilmişti (Şeyzerî, s. 12; Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ*, II, 151). Fâtımîler devrine ait hisbe tevkî'lerinde sürekli olarak zimmîlerin denetiminden de bahsedilmektedir; bunda, Haçlı seferleri dolayısıyla bütün dikkatlerin onların üzerine çevrilmesinin rolü olmalıdır. Eyyûbîler döneminde Taberiye kadılığı yapan Celâleddin eş-Şeyzerî de

muhtemelen aynı sebeple muhtesibin görevleri arasında zimmîlerin denetiminin bulunduğunu vurgulamakta ve buna Bâtınîler'i de eklemektedir (*Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe*, s. 106-107).

Makrîzî, Fustat'ta muhtesibin makamı konumundaki bir meclisül-hisbeden söz ediyorsa da (*İttî'âzû'l-hunefâ*, II, 135) burası muhtemelen cami içinde bir bölümdür. Aslında ilk devirlerde muhtesibe mahsus bir makamın mevcudiyetinden söz edilmemektedir. IV. (X.) yüzyılda vezir İbnü'l-Cerrâh Ali b. İsâ'nın Bağdat muhtesibine evinde oturacağına pazarları teftiş etmesini emretmesinden anlaşıldığı kadıyla o devirde hâlâ müstakil bir daire mevcut değildi (İbnü'l-Uhuvve, s. 219). Bununla birlikte müstakil bir daire olmasa da meclisül-hisbenin muhtesibin makamı olduğu, gerektiğinde tüccar ve esnafı buraya celbettirdiği, ellerindeki ölçü ve tartı aletlerini kontrol ettiği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî, 563 Şâbanında (Mayıs 1168) meydana gelen bir olayı anlatırken muhtesibin Bâbü Bedr'deki makamında oturup suçluların te'dibini emrettiğini söyler (*el-Muntazam*, X, 223). Bu makam sonraki devirlerde müstakil bir daire halinde varlığını sürdürmüştür. Endülüs'te bu daireye "hıttatü'l-ihtisâb" deniliyordu.

Muhtesib genellikle belli bir maaş karşılığında çalışır, yardımcılarının maaşlarını da beytûlmâlden tahsis edilen aynı fondan öderdi. Kendisinin ve yardımcılarının halktan bir şey almaları yasaklanmıştı. Ancak beytûlmâlden maaş almıyorlarsa esnaf ve tüccardan hisbe vergisi adı altında özel bir vergi toplayabiliyorlardı. Fakat muhtesibin, toplanacak vergilere karşılık önceden belli bir meblağın devlete ödemesini ifade eden mukâtaa (damân) usulüyle görev yaptığı da olurdu (Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ*, I, 276, 277). Büveyhî Sultanı Muizzüddevlle zamanında (936-967) Bağdat muhtesibliği mukâtaa usulüyle verilmiş (İbn Miskeveyh, II, 189), ancak bu vergi 403 Recebinde (Ocak-Şubat 1013) kaldırılmıştı (Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ*, II, 96).

Şehirlerdeki çarşı ve pazarlara yahut meslek erbabına yardımcı mahiyetinde ayrı ayrı muhtesibler tayin edilebiliyordu. Meselâ Irak Büveyhî Sultanı İzzüddevlle Bahtiyâr devrinde (967-978) Bağdat muhtesibi İbnü'l-Haccâc diye bilinen şair Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed'in altı vekili vardı (İbnü'l-Cevzî, VII, 216). Muhtesib bütün işleri yalnız başına göremeyeceği için kendisine "arîf, emin, gulâm, avn, müsâid, halife, resul, ayn" denilen yar-

dımcılar tayin edebilir ve gerektiğinde de bunların görevine son verebilirdi. Arıf veya eminler, meslektaşlarına kendileriyle ilgili ilkeleri öğretmek ve uygulamak, aralarındaki ihtilâfları çözmek, muhtesibi de faaliyet alanlarıyla ilgili gelişmelerden haberdar etmek üzere her meslek grubunun (lonca) ileri gelenleri arasından seçilirdi. Mısır'daki bütün çarşı ve pazarlarda her meslek grubunun bir arıfı vardı. Makrîzî'nin bir rivayetinden, ekmekçiler arıfının, kendisinden daha ucuza satış yapan birini muhtesibin yardımcısına şikâyet ederek para cezasına çarptırılmasını sağladığı, ancak bu ekmekçinin kâdikudât Ebû Muhammed el-Yâzûrî'ye başvurduğu ve ifadesi alınan muhtesibin olayı yalanladığı, fakat incelemeler sonunda olayın doğruluğu ortaya çıkınca arıfın görevinden alındığı, ayrıca tazminat ödemeye mahkûm edildiği anlaşılmaktadır (*İğâsetü'l-ümme*, s. 18-19). Fâtımîler devrinde başına "turtûr" denilen gülünç bir başlık geçirilen suçlu, üzerine ters oturtulduğu binekle şehirde dolaştırılarak rûsvâ edilirdi (Şeyzerî, s. 108-109). Muhtesibin kırbacı ve turtûr caydırma amacıyla hisbe dairesinin dışına asılırdı (İbnü'l-Uhuvve, s. 184).

Eyyûbîler'de hisbe teşkilâtı esas itibarıyla önceki dönemlerin özelliklerini korumuş, Kahire ve İskenderiye muhtesibliklerinin konumu değişmemişti. Bu döneme ait bir tayin sicilinden anlaşıldığına göre kapsamı genişleyen hisbe faaliyetleri, ölçü tartı aletlerinin denetlenmesi yanında pazarcıların vakit namazlarını düzenli biçimde kılma ve sağlanmasını, başta ribâ ve karaborsacılık olmak üzere gayri meşrû muamelelerin önlenmesi, kılık kıyafet ve eğlence âdabına riayetinin teminini, gıda maddeleriyle çarşı ve sokakların temizliği, cenaze defin işleri, zimmîlerin durumu, halk arasında yaygınlaşan bid'atların düzeltilmesini de içermektedir (Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, II, 420 vd.). Eyyûbî Veziri İbn Memmâtî'nin verdiği bilgiden dârülyârın da muhtesib tarafından denetlendiği anlaşılmaktadır (*Kavânî-nû'd-devâvîn*, s. 333). Muhtesibin görevleri arasında hocaların öğrencileri fazla dövmelerini önlemek de vardı (Makrîzî, *el-Hıta*, I, 464).

Memlûkler döneminde muhtesib ilmiye sınıfından tayin edilirdi. Ancak bazı kaynaklara göre, kılıç ehlinen Emîr Seyfeddin Mengli Boğa'nın Şeyh el-Mahmûdî tarafından (1412-1421) muhtesib olarak tayininden sonra hisbe memuriyeti ilmiye mensuplarının inhisarından çıkmıştır

(Kalkaşendî, XI, 210). Daha önce de Fâtımîler döneminde Hâdim Gayn başkumandanlığın yanı sıra şurta ve hisbe görevini de üstlenmişti (Makrîzî, *İttî'âzû'l-hünefâ*, II, 91, 100). Fâtımîler'de olduğu gibi Memlûkler'de de kazâ ve iftâ ile birlikte dinî görevler arasında yer alan hisbe, dârüladldeki devlet protokolünde beşinci sırada bulunmaktaydı (İbn Teymiyye, XXVIII, 66, 68). Divanda sultanın sağ tarafında dört mezhebin başkadıları oturur, onların alt yanında beytûlmâl vekili ve Kahire muhtesibi yer alırdı. Ancak sonraları bu düzen değişti ve sultanın sağ tarafına Şâfiî ve Mâlikî kadıları, Mâlikî kadılarının alt yanına Şâfiî, Mâlikî ve Hanefî kazaskerleri, onların aşağısına bu üç mezhebin dârüladl müftüleri ve hepsinden sonra da beytûlmâl vekili ile hisbeyi temsilen Kahire muhtesibi oturmaya başladı (Kalkaşendî, IV, 34-37, 44-45). Memlûkler'de de Kahire, Fustat ve İskenderiye muhtesiblikleri varlıklarını sürdürmüş, ayrıca bunlara Dimaşk muhtesibliği eklenmişti. Kahire ve Fustat muhtesibleri bizzat sultan tarafından tayin edilirken Dimaşk'takinin tayini saltanat nâibine aitti. Kazasker ve dârüladl müftüsünden sonra üçüncü sırada gelen Dimaşk muhtesibi de Halep, Trablus, Hama, Safed, Ba'lebek gibi taşra şehirlerine nâib tayin edebilmekteydi.

Makrîzî, Memlûkler döneminde Kahire'de bir hisbe dairesinin varlığından söz etmektedir (*el-Hıta*, I, 463). Muhtesib (nâzirü'l-hisbe) lokantaları denetler, deniz taşıtlarına ve hayvanlara fazla yük yüklenmesine engel olur, sakaların su tanklarını örtülü tutmasını sağlardı. Öğretmenleri çocuklara sert davranmamaları, yüzme hocalarını da talebelerinin can güvenliğini temin etmeleri hususunda uyarırdı. Muamelelerde hilekârlık yapılmasına fırsat vermezdi. Ölçü tartıları ve dârülyârı denetler (Makrîzî, *a.g.e.*, I, 463-464), ayrıca diğer İslâm devletlerinde muhtesiblerin yaptığı pek çok işi yapardı (Abdülümün'im Mâcid, I, 114-130). Muhtesibin maaşı devlet başkanı yahut nâibi tarafından tahsis edilirdi (İbnü'l-Uhuvve, s. 222). Ancak Makrîzî, yüksek memuriyetlerin rüşvet karşılığı dağıtılmaya başlanması yüzünden bu göreve gelebilmek için çok büyük meblağlar ödeyen muhtesiblerin daha sonra halktan rüşvet alıp haksız vergi topladıklarını yazmaktadır (*İğâsetü'l-ümme*, s. 43). Memlûkler'in bazı dönemlerinde hisbe teşkilâtı gözden düşmüş ve muhtesibliğe tayin edilenler daha sonra istifa etmişlerdir (Abdülümün'im Mâcid, I, 130).

Anadolu Selçukluları'nda bir divân-ı hisbenin (divân-ı muhtesib) mevcut olduğu ve başkanına "hâkim-i divân-ı hisbe" denildiği o döneme ait bir ihtisab takririnden anlaşılmaktadır. Aynı belgeden anlaşılan bir başka husus da muhtesibin (melikü'l-hisbe) tevki-i hümâyûn ile tayin edildiği ve maaşını esnaf ve tüccardan mukâtaa usulüyle ihtisab resmi olarak topladığıdır. Görev alanı içinde ticaretin teşviki, gayri müslimlerin gözetimi, esnafın, fiyatların, ölçü tartı aletlerinin ve dirhem âyarlarının denetimi ve muâmelât kurallarının uygulanmasının sağlanması gibi hususlar sayılmaktadır (Kemâleddin Konevî, s. 43-44; ayrıca bk. Turan, s. 35). Bu metinden muhtesibin sadece pazarlardan sorumlu olduğu gibi bir izlenim edinilmektedir. Halbuki aynı döneme ait bir başka inşâ mecmuasındaki ihtisab ve ummâl takririnde "seyyidü'l-hisbe" adıyla anılan muhtesibin (Mevlânâ'nın torunu Ârif Çelebi 1316'da Sivas'a uğradığında kendisini karşılayanlar arasında seydidü'l-hisbe de vardı; bk. Eflâkî, II, 856) görev alanı içinde yukarıdakilere ilâveten "ehl-i füsûk"un te'dibi de yer almaktadır (Abdülümün'im el-Hûyî, s. 33-34). Anadolu Selçukluları'nda da muhtesibin emrinde bizzat kendisi tarafından seçilen arıf, emin ve reis denilen yardımcılar vardı. Selçuklular devrine ait bazı vakfiyelerde vakıf şartnâmesine riayet edilmesinin sağlanması için muhtesibin dikkatinin çekilmesi görev alanının kapsamını göstermesi açısından önemlidir. Bir ordu muhtesibinden (muhtesibü'l-asâkir) bahseden Karatay vakfiyesi, bu memuriyetin askerî teşkilât içinde de bulunduğunu ortaya koyar. Bu dönemde muhtesibin makamı olarak bir dârü'l-muhtesibin varlığından da söz edilmektedir (Turan, s. 37).

Mağrib ve Endülüs. İfrîkiye'de pazar denetimlerinin önce kadiya, ardından özel bir memura intikalinin Ağlebîler döneminde Mâlikî âlimi Sahnûn'un Kayrevan kadılığı zamanına (849-854) rastladığı kabul edilmektedir. Kadı Sahnûn pazar yeri denetimlerini uhdesine almış, daha sonra da Habîb b. Nasr'ı velâyetü's-sûk ile görevlendirmiştir. Onun biyografisiyle ilgili bazı ifadelerden, ülkenin diğer bölgelerine tayin edilecek pazar zabıcalarını emîre muhtesibin önerdiği anlaşılmaktadır. Sahnûn'un kadılıktan bağımsız bir hisbe teşkilâtının varlığını eğitim için gittiği doğu İslâm dünyasında tanıdığı düşünülebilir. Ağlebîler hânedanının sonlarına doğru İfrîkiye'ye yerleşen Sahnûn'un öğrencilerinden Kurtubalı âlim Yahyâ b.

Ömer el-Kinânî (ö. 289/902), pazar konusyla ilgili günümüze ulaşmış ilk eser olarak bilinen *en-Nazar ve'l-ahkâm fi cemî'i ahvâlî's-sûk*'unda, pazar denetimi ve aralarındaki çeşitli farklılıklar yüzünden halkın şikâyetlerine sebep olan ölçü tartı alet ve dirhemlerinin eşitliğini sağlama sorumluluğunu valiye yüklemektedir. Vali de şehrin en güvenilir adamını bu işlerle görevlendirirdi. Bu kişi hilekârlık yapanları cezalandırabileceği gibi tövbe-kâr oluncaya kadar ticaretten menedebilir ve dirhemlerle dinarların ayarı ile oynayanları pazarlarda teşhir edip hapis cezasına çarptırabilirdi (s. 31-34). Kinânî'nin, valinin bulunmadığı yerlerde bu görevi halkın ileri gelenlerinin üzerine almasını istemesinden (s. 39-40), o dönemde pazar denetimi mekanizmasının henüz bütün İfrîkiye'ye yayılmadığı sonucu çıkmaktadır. Ancak narh hakkındaki görüşlerini açıklarken çeşitli yerlerdeki haksız fiyat artış veya indirimlerinin vali, kadı yahut nâzirü's-sûk tarafından engellenmesi gerektiğini belirtmesi (s. 47, 73) bazı bölgelerde pazar zâbıtarlarının varlığını göstermekte, yine Kayrevan'dan başka Sûse için de "sâhibü'sûk Sûse" şeklinde onlardan bahsetmesi bunu ayrıca desteklemektedir (s. 96, 98). Pazar görevilerinin maişetlerini satıcılardan temin etmeleri hususunda bir başlık açan müellif bunun haram, helâl ve mekruh sayıldığı yönündeki çeşitli görüşleri sıraladıktan sonra ihtiyacı yoksa haram, varsa helâl olduğunu, ancak geçimini tamamen onlara yüklememesi gerektiğini belirtmekte (s. 131-132) ve bu ifadelerden, o dönemde söz konusu kişilere belirli ve düzenli bir maaş verilmediği anlaşılmaktadır. Fâtımîler Mısır'daki uygulamalarını idareleri altındaki Mağrib'e de taşımışlardır. Mısır'da olduğu gibi burada da muhtesib umumiyetle bağlı bulunduğu kadı tarafından tayin edilirdi (İbn Haldûn, II, 636-637). Murâbıtlar iktidara gelince Fâtımî idaresinin mecbur tuttuğu İsmâilî mezhebi yerine tekrar Sünnî Mâlikî mezhebi benimsenmiş ve bu çerçevede hisbe faaliyetlerine önem verilmiştir. Öyle ki Murâbıtlar Devleti "Mâlikî fakihleri, kadılar ve muhtesibler idaresi" olarak anılmaya başlanmıştır. Murâbıtlar'ın kurucusu Abdullah b. Yâsîn, aynı zamanda bid'atlara karşı mücadelesiyle meşhur bir muhtesibdi (Ali b. Hasan b. Ali el-Karnî, II, 570-571).

Kuzey Afrika'da Murâbıtlar'ın hâkimiyetinin sonları yahut Muvahhidler iktidarının başlarında artık bir hisbe literatürü de oluşmaya başlamıştır. O dönemde eser

veren Merakeşî âlim Ömer b. Osman el-Cersîfi'nin ifadelerinden bir hisbe divanının varlığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu tür eserler divân-ı hisbenin iç tüzüğünü ihtiva ediyordu ve muhtesibler için hazırlanmıştı. Yine onun bildirdiğine göre Tunus ve Merakeş'te kazâ müessesesinden sonra en şerefli kurum din işlerine baktığı için hisbe idi (*Risâle fi'l-hisbe*, s. 119). Muvahhidler'in idaresindeki İfrîkiye'de muhtesib, kâdî'l-cemâa ve mezâlim dairesi başkanı ile birlikte kalemiye sınıfını oluştururdu (Kalkaşendî, V, 140). Cumartesi günleri askerî işler veziri, malî işler veziri, emniyet yetkilisi ve adalet dairesi başkanı ile beraber sultanın huzuruna çıkardı (a.g.e., V, 145; Hasan el-Bâşâ, III, 1039). Muhtemelen bu yapılaşmada da Fâtımî etkisi söz konusudur. Ancak Muvahhidler döneminde Merakeş ve Tunus'ta yaşayan İbnü'l-Münâsîf, iyice yaygınlaştığından şikâyetçi olduğu münkerin giderilmesi için vali ve kadıları iş başına davet etmekte, kadıyı çarşı ve pazarlar için emin görevlendirmeye çağırmasıdır (*Tenbîhü'l-hukkâm*, s. 325, 329, 340, 344, 345). Bu husus, hisbe teşkilâtının en azından bazı bölgelerde hâlâ bir idarî bağımsızlığa kavuşmadığını göstermektedir. Ayrıca eserin söz konusu hânedanın sonlarına doğru kaleme alındığı düşünülürken burada devlet kurumlarında bir yozlaşmanın yaşandığı anlaşılmaktadır.

Endülüs'te İbn Beşkûvâl, Ebü'l-Mutarîf Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed er-Ruaynî'nin biyografisini verirken onun velâyetü's-sûk diye anılan ahkâmü'l-hisbe ile görevlendirildiğini ifade etmektedir (eş-Sıla, II, 464). Nübâhî de sâhibü'l-hisbeye Endülüs'te sâhibü's-sûk denildiğini, bunun ise faaliyetlerinin büyük bir kısmının pazara mahsus olmasından kaynaklandığını söylemekte, ayrıca İbn Sehl'e atfen sâhibü's-sûkun hüküm verme konumundaki altı makamdan birini meydana getirdiğini belirtmektedir (*Târîhu kuḍâtî'l-Endelüs*, s. 5). Chalmeta'ya göre Endülüs'te, denetimleri toplum hayatının tamamını kapsayan bir hisbe teşkilâtının kurulması yanında hisbe ve muhtesib terimlerinin kullanılmaya başlanması Murâbıtlar'ın hâkimiyetindeki döneme rastlamaktadır (*Les Cahiers de Tunisie*, XVIII/69-70 [1970], s. 90-92).

Genellikle Emevîler'in idaresindeki Endülüs'te sâhibü's-sûk, kâdî'l-cemâa veya sâhibü'l-medîneye bağlı idi ve hukuku iyi bilen fakihler arasından seçilirdi. Onun esas itibarıyla pazardaki işlem ve ilişkileri

düzenlediği, ancak görev alanının sadece bununla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır; çarşı pazar etrafında dönen günlük hayatı da denetlediği ileri sürülebilir. Mesele II. Hakem'in şurta ve pazar zâbıtarlarına muhtaç, yoksul ve yolda kalmışlara ihtiyaç maddelerinin dağıtımı gibi hayır işlerini de yüklediği bilinmektedir (İbn Hayyân, s. 77). Öte yandan İbn Cülcül'ün bildirdiğine göre II. Hişâm da Ahmed b. Yûnus el-Harrânî isimli bir tabibi Kurtuba'nın emniyet ve pazar zâbitası teşkilâtlarının başına getirmişti (*Tabakâtü'l-eḫbâ'*, s. 113). Bu göreve bir tabibin seçilmesi özelde eczacı ve attarların, genelde hıfzıssıhha şartlarının kontrolünü sağlamak için olmalıdır. Ayrıca söz konusu bilgi, muhtesibin en azından başşehirde bizzat halife tarafından tayin edildiğini, dinî ilimler dışındaki bir alanın uzmanları arasından seçilebildiğini ve hisbe ile şurta görevlerinin tek bir kişide birleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Aslında Mağrib ve Endülüs'te hisbe ve kazâ yahut hisbe ve şurta vazifelerinin tek bir şahısta toplanması sık görülen bir şeydi (meselâ bk. İbn Hayyân, s. 71-72; İbn Beşkûvâl, II, 464). II. Abdurrahman tarafından şurta ve pazar zâbitası kurumlarının birbirinden ayrılmasına rağmen sonraki dönemlerde bu iki vazifeyi şahsında birleştiren kişilere sık sık rastlanmaktadır (*EI²* [İng.], IX, 511).

Eserini Murâbıt hâkimiyetinin sonları yahut Muvahhid iktidarının başlarında kaleme alan İbn Abdûn et-Tüçibî'nin verdiği bilgilerden, Endülüs'te hisbe faaliyetlerinin kadının gözetiminde yürütüldüğü ve muhtesibi tayin ve azil yetkisiyle beytûlmâlden maaş takdirinin ona ait olduğu sonucu çıkmaktadır. Yine onun ifadelerinden, her sanat koluna mensupları arasındaki anlaşmazlıkların halli için birer hakem tayin etme yetki ve sorumluluğunun da kadıya verildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte muhtesib kadının yardımcısı gibi görülür ve kadının yerine onun muhakeme usulüne göre davalara bakabilirdi (*Risâle fi'l-kaḍâ' ve'l-hisbe*, s. 20, 24). Aslında Endülüs'te hiyerarşik olarak kadı ile muhtesib arasında sulh hâkimi gibi vazife yapan ve her ikisinin görevlerinin bir kısmını yüklenen bir yetkilinin mevcut olduğu görülmektedir (a.g.e., s. 11-13). İbnü'l-Faradî'nin Ahmed b. Hilâl b. Zeyd el-Attâr hakkında verdiği biyografik bilgide onun Kurtuba'da müftî's-sûk olarak istihdam edildiğine dair kayıttan, pazarlarda zâbıtalardan başka müftülerin de görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

(*Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 46). Muhtemelen bu müftüler, alıcı ve satıcılara muamelâtla ilgili fetva vermek yanında pazar zâbıtarlarına danışmanlık yapmaktaydılar.

Muhtesib başta ekmek olmak üzere çeşitli maddeler için standartlar tesbit eder, bunlardan inşaat malzemesi gibi dayanıklı olanların kendisinde ve ilgili meslek erbabında birer örneği bulunurdu; hatta halkın bilmesi için cami duvarlarına birer örnek asılabilir. Aynı şey ölçü tartı alet ve dirhemleri için de geçerliydi. Endülüs'te kasapların etlerine etiket koymaları mecburi idi. Denetimler sırasında pahalı satış yapanları tesbit eden muhtesibler ceza uygularlardı. Muhtesibden habersiz fiyat arttıran yahut eksik tartan satıcı bu suç tekrarlırsa darb ve pazarlarda teşhir cezasından sonra gerekirse sürgüne gönderilirdi (Makkarî, I, 218). Makkarî, muhtesibler arasında elden ele dolaşan ve fikhî ahkâm gibi öğrenilen ihtisab kanunnâmelerinin varlığından bahsetmektedir ki bunlar bütün ticarî muamelelerle ilgili ayrıntıları kapsamaktadır (a.g.e., I, 219).

İran ve Mâverâünnehir. Deylem-Taberistan Zeydîleri'nin üçüncü imamı Hasan el-Utrûş'a (ö. 304/917) ait olan ihtisab kanunnâmesi özelliğindeki bir el kitabında hisbe faaliyetlerinin kazâ müessesesini tamamladığı ve her şehre bilgili ve tecrübeli birer muhtesib tayin edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Çeşitli esnaf ve sanatkarların uymakla mükellef oldukları meslek ilkeleri sayılarak muhtesibin her sabah yapması gereken denetimlerle bunların tatbikini sağlaması istenmektedir. Muhtesibin görevleri arasında ölçü tartı alet ve dirhemlerini kayıtlardaki standartlara uygun olarak mühürlemek, sikkelerin ayarının bozulmasını önlemek, gayri meşrû ticarî muamelelere izin vermemek, düşmana ve âsilere savaş aletleri satılmasını, düşmanın aldığı köle ve câriyeleri yurt dışına çıkarmasını engellemek de sayılmaktadır. Bunlardan sonra camilerle ilgili mimari, tezyinat, temizlik kurallarının kontrolü, halkın cami âdâbına, din görevlilerinin iç hizmet kurallarına uymasının sağlanmasına dair hususlar gelmektedir (*Kitâbü'l-İhtisâb*, s. 27). Ayrıca muhtesibin sorumlulukları arasında özetle şunlar sayılmaktadır: Faizli işlemlerin, karborsacılığın, aşırı fiyat artışlarının, içki ve diğer haram kılınmış maddelerle bunlardan mâmul ilâçların, kumarın, müzik aletlerinin, putperestliği yeniden canlandıracak resim ve heykellerin

kullanımı ve alım satımının yasaklanması, ele geçirilenlerin tahrip edilmesi; İslâm'ın kılık kıyafete ve kamuya ait yerlerde kadın-erkek ilişkilerine dair kurallarının ihlâline, müslümanların gayri müslimlere benzemelerine engel olunması; esir, köle ve hayvan haklarının korunması; zimmîlerin hukukuna riayet edilmesinin ve onların da yükümlülüklerini yerine getirmelerinin, özellikle kimliklerinin anlaşılmasını mümkün kılacak giyim kuşam esaslarına göre giyinmelerinin temini; cenaze defni, bayram namazı ve Arafat vakfesi gibi toplu ibadet ve törenlere has kurallara uyulmasının sağlanması; hamamlara ilişkin temizlik, tesettür ve halvet kaidelerini, pazar yerleriyle cadde ve sokakların imar düzenini bozacak, çevreyi kirletecek her türlü girişimin önüne geçilmesi; tamire muhtaç yollarla mescid ve diğer kamu binalarının tesbit edilerek kadı ve devlet başkanına bildirilmesi; hastahanelerin kontrolü ve hekim, baytar, hacamatçı, sünnetçi gibi sağlık personelinin, attarların imtihan ettirilerek belgeye bağlanmaları ve dükkânlarının teftişi; şehid yetimlerinin, buluntu çocukların korunması. Bunların yerine getirilmesi sırasında uygulanacak cezalar arasında suçluların te'dib, darb ve hapsi, suç vasıtalarının imhası sayılmaktadır (a.g.e., s. 11-32).

Muhtesib tayinleri, aslında Abbâsîler döneminden itibaren tevkî' yahut sicil adı verilen bir kararnâme ile yapılmışsa da bunların ilk örnekleri Büveyhîler'e aittir. Büveyhî iktidarının başlarında yazıldığı tahmin edilen *Siyâsetü'l-mülûk* adlı anonim bir eserde vezir veya sâhibü's-şurtanın güvenilir, emin, ağır başlı, dindar, tok gözlü, mallarda ve ölçü tartılardaki hileleri bilen, fıkhtan anlayan, kadı, mezâlim nâzırı ve fakihlerle irtibatı bulunan birini muhtesib olarak görevlendirilmesi ve hem kendisine hem de yardımcılara maaş takdir etmesi gerektiği belirtilmektedir (Sadan, IX [1979], s. 372-373). Bu kaynağa göre muhtesib her pazara oranın mensupları içinden, bütün esnaf ve zenaatkârlar üzerine de yine kendi aralarından seçeceği güvenilir bir kişiyi arif tayin ederek meslek ilkelerinin uygulanmasını denetlemelidir. Muhtesib, âmillerin yardımıyla başta ölçü ve tartılar olmak üzere çarşı ve pazarlardaki her türlü muameleyi kontrol etmekle, vekilinin vasıtasıyla köle pazarındaki fitne fesadın önüne geçmekle mükelleftir. Gece bekçilerinin maaşlarının bölge halkı tarafından düzenli bir şekilde ödenmesini, her dükkânda yangın söndürme gereçlerinin

bulunmasını, bu arada nehir ve limanların güvenliğini sağlamasını, ihracat, it-halât ve nakliyat kurallarının uygulanmasını denetlemeli, kamuya açık alanlarda tesettür ve halvet kurallarının ihlâlini önlemelidir. Bu eserden anlaşılan bir başka husus da muhtesibin bilmesi gereken bir nevi hisbe nizamnâmesinin varlığıdır (a.g.e., IX [1979], s. 373-376). Abbâsî hilâfeti üzerindeki Şîî-Büveyhî hâkimiyetinin zayıflamaya başladığı bir dönemde yaşayan Mâverdî hisbe müessesesinin saygınlığını yitirmesinden ve ehliyetsiz bayağı kişilerin muhtesib tayin edilmesinden şikâyetçi olmaktadır (*el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 258).

Yûsuf Has Hâcib'in 462 (1069-70) yılında tamamladığı meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'deki ifadelerinden anlaşıldığı üzere muhtesib içtimâî huzuru sağlayan unsurlardan biridir. Güçlü kişilerden seçilmesi gereken muhtesibin görevleri arasında ayak takımını inzibat altında tutmak, halkı cemaatle namaz kılmaya teşvik etmek yanında tüccar, zenaatkâr ve çiftçileri denetleyip huzurlu bir ortam oluşturarak verimli bir şekilde çalışmalarını sağlamak da vardır (s. 398, 400; ayrıca bk. Genç, s. 276-277). Özellikle muhtesibin çiftçileri ve hayvan yetiştiricilerini üretimi arttırmaları için denetlediğine dair bilgi ilgi çekicidir.

Gazneliler ile uzun süre savaş halinde olan Büyük Selçuklular'ın veziri Nizâmülmülk'ün Mahmûd-ı Gaznevî devrindeki bir muhtesibin hikâyesini övgüyle aktarması o dönemde hisbe faaliyetlerine verilen önemi göstermektedir. Türk soyluları arasından seçilen bu muhtesib, Mahmûd-ı Gaznevî'nin meşhur kumandanı Ali Nûştegin'i avanesiyle birlikte pazardan sarhoş olarak geçerken yakalayıp onlara had cezası uygulamıştır (*Siyâsetnâme*, s. 47-48). Bu bilgi, fakihlerin yukarıda geçen teorik yaklaşımlarının aksine muhtesibin had cezalarına hükmedip uygulayabildiğini göstermesi açısından önemlidir. Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a sunduğu meşhur eserinde her şehre ölçüleri, fiyatları ve ticarî işlemleri denetleyip hileleri engelleyecek, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yapacak bir muhtesib tayin edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Sultan ve diğer devlet erkânı, devletin ve adaletin temellerinden birini oluşturan hisbe teşkilâtını desteklemelidir; aksi takdirde fakirler sıkıntıya düşecek, pazarcılar diledikleri gibi alıp satacak, ölçü tartıda hilekârlık yaygınlaşacak, yolsuzluklar çoğalacak ve şeriat hüküm-

süz kalacaktır. Ayrıca görevlerini kötüye kullanması ihtimaline karşı muhtesibin de gözetim altında tutulması lâzımdır (*Siyâsatnâme*, s. 46-47, 49). Bu dönemde de hisbe şer'î memuriyetlerden sayılmaktaydı. Muhtesib, kapsamı değişebilen memuriyet alanı içinde pazar sistemini ve genel ahlâkı kontrol ederdi. Bu memuriyet ekseriya güvenilir hadım ağalarına, tarafsızlıklarıyla bilinen kişilere, Türk büyüklerine ve âlimlere verilirdi.

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından Mâzenderan muhtesibliğine tayin edilen Evhadüddin adlı bir kişi için çıkarılan ihtisab menşurunda, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker temeline dayalı olarak muhtesibin genelde fisk ve fesadın, özeld e ölçü tartı ve ticarî işlemlerdeki her türlü hilenin önlenmesi gibi bilinen görevleri sayıldıktan sonra camiler ve mezarlıklar civarında içki alışverişinin engellenmesi, zimmîlerin kendilerine has kılık kıyafet kurallarına uymalarının sağlanması, kadınların ilim ve vaaz meclislerinde erkeklerle karışık oturmalarının önüne geçilmesi hususları da belirtilmiştir (Müntecübüddin Bedî', s. 82-83; Turan, s. 36; Horst, s. 161). Burada Evhadüddin'den "hoca imam" diye söz edilmesi, hisbenin takvâ ve diyanet temeline dayanan önemli dinî görevlerden olduğunun belirtilmesi, bu makama getirilenlerin Sünnî din âlimleri arasından itinayla seçildiğini göstermektedir. Ayrıca mahallî idareciler olan reisler de diğer görevleri yanında meskûkâtı, fiyatları, ölçü tartıları kontrol eder, muhtesibi ve pazar zâbitalarını denetlerdi. Sultan Sencer'in Mâzenderan reisliğine tayin ettiği Ebû'l-Mekârim Tâceddin Ahmed b. Abbas b. Ahmed ve Esterâbâd kadı ve hatipliğine getirdiği Ziyâeddin Mecdülislâm için çıkarılan iki ayrı menşurda reis ve kadıya ihtisab sorumluluğu yüklendiği görülmektedir (Müntecübüddin Bedî', s. 28, 52; Horst, s. 129-130).

Genelde seleflerinin uygulamalarını sürdüren Hârizmşah Atsız b. Muhammed veya oğlu İlarıslan dönemine ait bir ihtisab menşurunda da muhtesibden "şeyh imam" diye söz edilmekte, Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalmasının gereği vurgulandıktan sonra sorumlulukları sayılıp imamların, âlimlerin ve halkın kendisine hürmet göstermesi istenmektedir. Bu belgeye göre, fiyatların ve ölçü tartıların kontrolü yanında müezzinlerin ezanları vaktinde okumalarının, ibadethâne ve mezarlıkların kutsiyetlerini muhafaza etmelerinin, zimmîlerin sarı kumaştan yapılmış elbise giymelerinin temini muhte-

sibin göreviydi. Yetkilerini kötüye kullanarak hemşehrilerinin mülküne ve ailesine sataşan veya avamın tecavüzlerine göz yuman bir muhtesibin davranışı şirke eşdeğer sayılmaktadır (Horst, s. 162).

İlhanlılar devrinde hisbe teşkilâtının konduğu anlaşılmaktadır. Ölçü ve tartı birimlerinde standardizasyona giden Gâzân Han bunun kontrolünde muhtesibe görev vermiştir. O dönemde diğer bazı devlet erkânı gibi muhtesib de yerli eşraf arasından seçilir, hisbe görevi umumiyetle babadan oğula geçerdi (Petrushevsky, V, 510). Muhtesibler maaşlarını her ay veya her hafta muhtesiblik adı altında esnafa konan vergiden alırlardı (Uzunçarşılı, s. 256).

Timurlular'ın idaresinde muhtesibin işlevleri ve taşıması gereken vasıflar esas itibarıyla Selçuklu dönemindekinden pek farklı değildir. O devrin müelliflerinden Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî, muhtesibin varlığını toplum hayatının İslâmî kurallara uygunluğunun teminatı gibi görmektedir. Ona göre şeriati ikame ve dinî hükümleri icra etmek isteyen her sultan yeryüzünde Allah'ın nâibi ve gölgesidir. Ancak bu hususla bizzat ilgilenmeye güç yetiremeyeceğinden ülkenin her tarafına muhtesibler tayin etmelidir. Muhtesib dinde sebatkâr ve hamiyetperver olmalı; iffet, takvâ, emanet, doğruluk ve tokgozluluk vasıflarını taşımali; her işinde dinin güçlenmesini gözetmeli; başkaları üzerinde etkili olabilmek için garaz, riya, hevâ ve nefsanî arzulardan arınmalıdır (*Ahlâk-ı Muhsinî*, s. 128). Aynı döneme ait bir ihtisab menşurundan Herat muhtesibliğinin iki kişi arasında paylaştırıldığı anlaşılmaktadır (*EP* [İng.], III, 491).

Safevî idaresinin ilk dönemlerinde hemen her şehirde hisbe faaliyetlerini yürüten, ancak seleflerinden farklı olarak daha çok İsnâaşeriyye mezhebi mensupları arasından seçilen bir muhtesib vardı. 1072 (1662) tarihli Tebriz muhtesibliği tayin kararnamesinde içki ve kumar gibi haramların işlenmesini engelleyerek kamu ahlâkını korumak, esnaf teşkilâtlarını denetlemek, ölçü tartıda hileyi önlemek, humus ve zekât gelirlerini toplayarak hak sahipleri arasında dağıtmak, cami, medrese ve vakıfların bakım ve onarımını sağlamak, görevlilerini gözetim altında tutmak, yolların nizam ve intizamını temin etmek gibi sorumluluklar sayılmaktadır. Bu kararnâmeden anlaşılan bir başka husus da muhtesibin ihtisab resmi topladığıdır (a.g.e., III, 490-491). Başmuh-

tesibe ise "muhtesibü'l-memâlik" adı verilmektedir. Bu döneme ait *Tezkiretü'l-mülûk*'te belirtildiğine göre muhtesibü'l-memâlikin tesbit ettiği fiyatların üstünde satış yapan yahut ölçü tartıda hileye sapan tüccar başına bir tahta külâh geçirilerek teşhir edilirdi. Muhtesibü'l-memâlik diğer eyaletlere de birer nâib tayin ederdi. Buralarda fiyatlar her ay nâibler tarafından belirlenirdi. Bazı mallar için esnaf kethüdâlarının her ay düzenli olarak ulaştırdıkları fiyatların listelerini hazırlayan muhtesibü'l-memâlik gerektiğinde bunları nâzirü'l-büyûtâta (saray ihtiyaçlarının temininden sorumlu ağa) sunardı (*Tadhkirat al-Mulûk*, s. 48-49, 67, 83, 149-150; ayrıca muhtesibin maaşı ve çeşitli şehirlerden elde ettiği rûsumât gelirlerinin bir listesi için bk. a.g.e., s. 90). XVII. yüzyıla kadar muhtesibin konumu önemli bir değişikliğe uğramamakla birlikte Safevîler'in son dönemlerinde görev alanı daralmış ve fonksiyonlarının bir kısmını daruga ve kelânterler yüklenmeye başlamıştır (Floor, XIII/3-4 [1971], s. 222-223).

Kaçarlar'ın idaresi altındaki İran pazarlarında vali tarafından genellikle mahallî eşraf arasından seçilen ve "dârûga-i bâzâr" adı verilen zâbitaların görevlendirilmesine başlanmıştır. En azından bazı bölgelerde muhtesibin bu kişilerin idaresi altına girdiği düşünülebilir. Nâsirüddin Şah devrinde (1848-1896) bu kurumun ihya edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Tahran'da ihtisâbü'l-mülk tarafından yürütüldüğü anlaşılan idâre-i ihtisâbiyyede nâib-i ihtisâb, müşrif-i ihtisâb ve amele-i ihtisâb hizmet vermeye başlamıştır. Ancak görev alanı itibarıyla laikleşen bu kurumun sadece belediyeçilik faaliyetleri yaptığı anlaşılmaktadır. Tebriz ve Şiraz gibi şehirlerde de benzer bir yapı vardır (a.g.e., XIII/3-4 [1971], s. 223-229; ayrıca bk. *EP* [İng.], III, 491). Hisbe müessesesi bütün İslâm ülkelerinde genel olarak XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında ilga edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hsb" md.; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhtâs*, "hsb" md.; Buhârî, "İsti'zân", 2, "Mezâlim", 22; Müslim, "İmân", 83, 85, 164, "Libâs", 114, "Selâm", 3; İbn Mâce, "Fiten", 20, "Ticârât", 3, 36; Ebû Dâvûd, "Edeb", 12, "Büyûc", 50; Tirmizî, "Birr", 15, "Büyûc", 4, 72; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 58; VII, 256, 309; İbn Ebû Şeybe, *el-Muṣannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hûtî), Beyrut 1409/1989, IV, 559; Zübeyrî, *Nesebü Kureys*, s. 289; Belâzûrî, *Ensâb*, V, 47; Yahyâ b. Ömer, *en-Nazar ve'l-ahkâm fî cemî'i aḥvâlî's-sûk* (nşr. Hasan Hüseyin Abdülvehhâb), Tunus 1975; Hasan el-Utrûş, *Kitâbü'l-İhtisâb* (nşr. R. B. Serjeant, RSO, XXVII [1957] → *Studies in*

Arabian History and Civilisation içinde), London 1981, bl. VII, s. 11-32; Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), VI, 496; VII, 653; a.mlf., *Tehzibü'l-âşâr* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire 1982, IV, 46-47; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-e'tibbâ' ve'l-hukemâ'* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1405/1985, s. 113; İbn Zül-lâk, *Ah'bârü Sıbeveyhi el-Mısrî* (nşr. M. İbrâhîm Sa'd - Hüseyin ed-Dîb), Kahire 1352/1933, s. 29, 53-54; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, Kahire 1966, I, 46; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 209; II, 189; Sâbî, *Rusûmü dâri'l-hilâfe*, s. 24; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, s. 83, 240-259; a.mlf., *Kavâninü'l-vezâre* (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed - M. Süleyman Dâvûd), İskenderiye 1398/1978, s. 119-122; İbn Hazm, *el-Faşl*, IV, 171-176; Ebû Yalâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, s. 78, 284-308; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 79; XI, 238; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, II, 65, 106; İbn Hayyân, *el-Muktebes* (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1965, s. 71-72, 77; Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1985, II, 398, 400; Nizâmülmülk, *Siyâsat-nâme: The Book of Government or Rules for Kings* (trc. Hubert Darke), New Haven 1960, s. 46-49; İshâ b. Sehl, *Veşâ'ik fi şu'ûni'l-hisbe fi'l-Endelüs müstahreçe min mahtûti'l-ahkâmî'l-kubrâ* (nşr. M. Abdülvehhâb Hallâf), Kahire 1985; Gaz-zâlî, *İhyâ'* (Beyrut), II, 306-357; İbn Abdûn, *Risâle fi'l-kağâz ve'l-hisbe*, Kahire 1955, s. 11-13, 20, 23, 24, 26, 27, 32, 34-36, 39, 53; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed-i Kazvîni - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 28, 52, 82-83; Ebû Abdullah es-Sakâtî, *Kitâb fi Âdâbi'l-hisbe* (nşr. G. S. Colin - E. Lévi-Provençal), Paris 1931, s. 1-72, ayrıca bk. neşredenlerin önsözü, s. I-XIII; İbn Bekkûvâl, *es-Sıla* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, II, 464; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 130; VI, 70; VII, 216; VIII, 2, 323; X, 29, 223; İbn Memmâtî, *Kavâninü'l-devâûin* (nşr. Aziz Suryal Atiya), Kahire 1943, s. 333; İbnü'l-Münâsîf, *Tenbihü'l-hükkâm 'alâ me'âlihi'l-ahkâm* (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus 1988, s. 309-354; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, II, 321, 449; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *el-Mesellû's-sâir* (nşr. Ahmed el-Hûfî - Bedevî Tabâne), Riyad 1403/1983, II, 420-432; İbn Ebû Usaybia, *Üyûnü'l-enbâ'*, s. 302; Tüccibî, *Risâle fi'l-kağâz ve'l-hisbe* (nşr. E. Lévi-Provençal, *Şelâşü resâ'il Endelüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde), Kahire 1955, s. 1-61; İbn Abdürrâuf, *Risâle fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* (a.e. içinde), s. 67-115; Ömer b. Osman el-Cersîfî, *Risâle fi'l-hisbe* (a.e. içinde), s. 119-128; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri mülûki Benî Eyyûb* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), İskenderiye 1379/1960, III, 305, 364, 371; İbn Bessâm el-Muhtesib, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (Fi'l-Türâsi'l-iktisâdiyyi'l-İslâmî içinde), Beyrut 1990, II, 317-482; Kemâleddin Konevî, *Tekârirü'l-menâşib* (nşr. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* içinde), Ankara 1958, s. 43-44; Abdülmün'im el-Hûyî, *Rusûmü'r-resâ'il ve nücumü'l-fezâ'il* (nşr. Adnan Sadık Erzi, *Günyetü'l-kâtib* içinde), Ankara 1963, s. 33-34; Ömer b. Muhammed es-Senâmi, *Nisâbü'l-ihtisâb* (nşr. Merîzen Saîd Merîzen Asîrî), Mekke 1406/1986; İbn Teymiyye, *el-Hisbe* (Mecmû'u fetâvâ içinde), XXVIII, 60-178; İbnü'l-Uhuve, *Me'âlimü'l-kurbe fi ahkâmî'l-hisbe* (nşr. Reuben Levy), Cambridge 1938; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rîf* (nşr. Semîr ed-Dürbî), Kerek 1413/1992, s. 178-180; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, II, 856; Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdû'n-*

ni'am ve mübidü'n-nikam, Beyrut 1407/1986, s. 56; Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî, *Tuhfetü'n-nâzir ve günyetü'z-zâkir fi hüfzî's-se'â'ir ve tağıyirü'l-menâkir* (nşr. Ali eş-Sennûfî, *BEO*, XIX [1967] içinde), s. 160-344; İbn Cemâa, *Tahrîrü'l-ahkâm fi tedbirî ehli'l-İslâm* (nşr. Abdullah b. Zeyd Âli-i Mahmûd - Fuâd Abdülmün'im Ahmed), Katar 1408/1988, s. 91-93; Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî), Kahire 1365/1946; Şems-i Münşî, *Desturü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskova 1964, I/1, s. 311-317, 372-374; I/2, s. 298-299, 477-479; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye*, s. 296-300; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 636-637; Kalkaşendî, *Şubhü'l-a'sâ*, bk. İndeks; Makrîzî, *el-Hitâ*, I, 463-464; a.mlf., *İtti'âzü'l-hunefâ'* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1416/1996, I, 117, 120, 122, 144-145, 217, 276, 277; II, 31, 43, 73, 83, 91, 96, 100, 135, 150-151, 165; III, 55, 342; a.mlf., *İlgâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme* (nşr. M. Mustafa Ziyâde - Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1957, s. 13-14, 15-16, 18-19, 43; a.mlf., *es-Sülûk* (Ziyâde), II/2, s. 414-415; İbnü'l-Mibred, *Kitâbü'l-Hisbe* (nşr. Habîb Zeyyât, *el-Mesrîk*, XXXV/3 içinde), Beyrut 1937, s. 384-390; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 218-219; *Tadhkirat al-Mulûk: A Manual of Safavid Administration* (trc. ve nşr. V. Minorsky), Cambridge 1980, s. 48-49, 67, 83, 90, 149-150; M. N. Desvergers, *Arabie*, Paris 1847, s. 374; C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye*, I, 225-226; M. Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions* (trc. J. P. Macgregor), London 1950, s. 154-155; a.mlf., "Sur quelques ouvrages de hisba", *JA*, CCXXX (1938), s. 449-457; G. E. von Grunebaum, *Medieval Islam*, Chicago-London 1953, s. 217-218; a.mlf., *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955, s. 137-138; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 35-37, 179-180; E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, s. 617-650; İbrâhîm Desûkî eş-Şihâvî, *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Kahire 1382/1962; N. Ziyâde, *el-Hisbe ve'l-muhtesib fi'l-İslâm*, Beyrut 1963; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad: 334/946-447/1055*, Calcutta 1964, s. 148, 164, 183; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgüen und Hôrazmsâhs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964, s. 45, 55, 56, 96, 97, 112, 129-130, 150, 161, 162; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâ'if 'ale'l-âşârî'l-Arabiyye*, Kahire 1965, III, 1014, 1027-1039, 1200-1201; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *CHIr*, V, 270-272, 278-279; a.mlf., "Hisba (Persia)", *El²* (İng.), III, 490-491; Petrushevsky, "The Socio-economic Condition of Iran under the Il-Khans", *CHIr*, V, 510; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 1975, s. 11-141; Hasan-ı Enverî, *İşlâhât-i Divânî Devre-yi Gâznevî ve Selçukî*, Tahran 2535 şş., s. 226-229; Abdülmün'im Mâcid, *Nüzümü devleti Selâfîni'l-memâlik ve rûsumühüm fi Mısr*, Kahire 1979, I, 114-130; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979, s. 170-175; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 276-277; Muhammad Akram Khan, "Al-Hisba and the Islamic Economy", *Public Duties in Islam* (ed. Khurshid Ahmad), Northampton 1402/1982, s. 135-151; Sami K. Hamarneh, *Health Sciences in Early Islam*, Texas 1403/1983, I, 113-125; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti: 569-589/1174-*

1193, İstanbul 1983, s. 120-121; Sihâm Mustafa Ebû Zeyd, *el-Hisbe fi Mısrî'l-İslâmiyye*, Kahire 1986; Ali Abdülkâdir, "el-Fıkhü'l-İslâmî: el-kağâz ve'l-hisbe", *Meusû'atü'l-hadâret-i'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye* içinde, nşr. Hasan Haneffî, Beyrut 1986, II, 87-103; Adî Zeyd el-Kilânî, *Te'sîl ve tanzîmü's-sultâ*, Amman 1407/1987, s. 185-191; L. I. Conrad, "Muhtasib", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, VIII, 526-528; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), II, 43-49, 267; Y. Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991, s. 160-161, 167, 170; Cengiz Kallek, *Fz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1992, s. 96-121; a.mlf., *Asr-ı Saâdetde Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 175-212; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fi Mısr*, Kahire 1413/1992, s. 315-316, 362-363; Fazl İlâhî, *el-Hisbe*, Riyad 1413/1993; Abdurrahman İshâ es-Selîm, *Hisbetü'n-Nebi*, Beyrut 1413/1993; Ali b. Hasan b. Ali el-Karnî, *el-Hisbe fi'l-mâzî ve'l-hâzır*, I-II, Riyad 1415/1994; Hayreddin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meselerleri*, İstanbul 1996, II, 306-335; Mustafa S. Küçükbaş, "Emevîler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler* (haz. Vecdi Akyüz - Seyfettin Ünlü), İstanbul 1996, I, 134-136; W. Behnauer, "Sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs", *JA*, XVI (1860), s. 118-190; H. F. Arnedroz, "The Hisba in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi", *JRAS* (1916), s. 77-101, 287-314; Gorgis Avvâd, "el-Hisbe fi hizâneti'l-kütübî'l-Arabiyye", *MMIAdm.*, XVII/9-10 (1943), s. 417-428; M. Meyerhof, "La surveillance des professions médicales et para-médicales chez les Arabes", *BIE*, XXVI (1944), s. 119-134; Seyyid el-Bâz el-Arînî, "Kitâb 'anî'l-hisbe fi Bizanta fi'l-karnî'l-âşir el-milâdî ev Kitâbü Vâlî'l-Medîne: The Book of the Prefect", *Mecelletü'l-Kuliyeti'l-âdâb*, XIX/1, Kahire 1957, s. 135-187; M. M. Imamuddin, "al-Hisbah in Muslim Spain", *IC*, XXXVII/1 (1963), s. 25-29; İshaq Musa al-Husainî, "Hisba in Islam", *IQ*, X/3-4 (1966), s. 69-83; Hasan Hasanî Abdülvehhâb, "Aşlû'l-hisbe bi-lfrîkiyye: tahlîlî Kitâbî Ahkâmî's-sûk", *Havliyyâtü'l-Câmî'ati'l-Tûniysiyye*, sy. 4, Tunus 1967, s. 5-21; B. R. Foster, "Agoranomos and Muhtasib", *JESHO*, XIII/2 (1970), s. 128-144; P. Chalmata, "La Hisba en Ifriqiya et Al-Andalus: Étude Comparative", *Les Cahiers de Tunisie*, XVIII/69-70, Tunus 1970, s. 87-105; Eşref Eşrefoğlu, "İslâmiyetde İhtisâbın Prensipleri", *TD*, sy. 25 (1971), s. 99-104; W. M. Floor, "The Marketpolice in Qājār Persia", *WI*, XIII/3-4 (1971), s. 212-229; J. D. Latham, "Pedro Chalmata Gendron: El 'señor del zoco' en España: edades media y moderna, contribución al estudio de la historia del mercado", *BSOAS*, XXX (1976), s. 168-172; J. Sadan, "A New Source of the Büyük Period", *IOS*, IX (1979), s. 372-376; Ahmed I. Omer, "The Institution of al-Hisba in the Islamic Legal System", *Journal of Islamic and Comparative Law*, X, Nijerya 1981, s. 63-75; B. Shoshan, "Fatimid Grain Policy and the Post of the Muhtasib", *IJMES*, XIII (1981), s. 181-189; M. Osman Sâlih, "Hikmetü meşrû'iyeti'l-ihtisâb ve hükmühü ve vazîfetühü ve envâ'ühü ve derecâtühü ve tûruküh", *Mecelletü'l-Buḥûşî'l-İslâmiyye*, sy. 23, Riyad 1408-1409/1988, s. 265-279; İvâd Muhammed İvâd, "Mücibü'l-hisbe fi'l-fıkhî's-şer'î", *Mecelletü'l-Müslimi'l-mu'âşir*, XIII/51-52, Safat 1988, s.

19-67; Fazl Şelek, "el-Hisbe ve dirâse fî şer'iyeti'l-müctema' ve'd-devle", *el-İctihâd*, sy. 2, Beyrut 1989, s. 15-89; İhsan Sıdkı el-Amed, "Nuşûş tûrâşîyye havle vücûdî muhtesib fî'l-müctema'î'l-Kureşî kable'l-İslâm", *MMLAÜr*, XV/41 (1991), s. 55-77; R. P. Buckley, "The Muhtasib", *Arabica*, XXXIX, Leiden 1992, s. 59-117; E. Garcia, "Les Traités de Hisba Andalous: Un Exemple de Matière Médicale et Botanique Populaires", *Arabica*, XLIV, Leiden 1997, s. 76-93; E. V. Zambaur, "Hisbe", *IA*, V/1, s. 540; R. Lévy, "Muhtesib", *a.e.*, VIII, 532-533; Cl. Cahen – M. Talbi, "Hisba", *EP* (İng.), III, 485-489, 490-491; Manuela Marin, "Shurta", *EP* (İng.), IX, 511; "Hisbe", *Mu.F.*, XVII, 223-269.

CENGİZ KALLEK

Hint Alt Kıtası. Hint-Pakistan alt kıtasında klasik anlamda hisbe teşkilâtı mevcut değildi ve bunun en önemli sebebi çoğunluğunu gayri müslimlerin oluşturduğu toplumun yapısıydı. Şeriatı belli bir dereceye kadar uygulamaya çalışan Balaban, Firûz Şah Tuğluk, İskender-i Lûdî ve Evrengzîb dahil hiçbir hükümdar, ya Hindûlar'ın tepkisinden korktuğu veya siyasi düşüncesinden ötürü şeriatı eksiksiz biçimde uygulamaya teşebbüs etmedi.

İslâm ülkelerinde daha baştan itibaren, her yerleşim merkezine hemen bir muhtesib ve kadî tayin edilmiştir (Utbî, s. 288; Cûzcânî, s. 175). Hindistan'da Balaban (1266-1287), seleflerinin aksine iyi bir yönetim için çok önemli saydığı hisbe teşkilâtını en küçük yerleşim birimlerine dahi götürmeyi ihmal etmedi. İltutmuş'un da halkı kozmopolit bir nüfustan oluşan birkaç yüz hânelik Ambâla'ya kadî tayin ettiği bilinmektedir (Kādî Takî Müttakî, s. 2 vd.).

Delhi Sultanlığı döneminde muhtesible kadının işlevleri ve aralarındaki münasebetler İslâm dünyasının merkez bölgelerinden farklı değildi. Sultanlar zaman zaman, muhtesibin yetkilerini aşan kötü âdet ve bid'atlarla mücadele için bizzat müdahalelerde bulunmuşlardır. Meselâ Firûz Şah Tuğluk dine aykırı saydığı birçok şeyi yasaklamıştı (*Fütûhât-ı Firûz Şâhî*, s. 6-11). Emîr Hüsrev, Alâeddin Halacî'nin özellikle piyasaya mal sürümünü ve yiyecek fiyatlarını kontrol altında tutan hisbe teşkilâtından sitayişle bahseder. Alâeddin Halacî, toplumun ahlâkını bozan şeyleri ortadan kaldırmadıkça erdemli bir cemiyet oluşturmak için sadece hukukî yaptırımlar uygulamanın yeterli olmaya çağına inanmış ve bu amaçla içki gibi kötü alışkanlıklarla mücadele etmişti. Berenî, Sultan Giyâseddin Tuğluk Şah'ın hisbe-yi çok iyi uyguladığını belirtir (*Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 441). Giyâseddin Tuğluk Şah'ın

oğlu Muhammed Tuğluk da sarayda ibadetlerin ihmal edilmesini hoş karşılamıyor ve bu yüzden sık sık cezaî müeyyideler uyguluyordu. İhtisab konusunda çok hassas olan hükümdar muhtesiblik görevini bazan kendisi yapar ve müslümanları dinin temel esaslarından imtihan ederdi. Onun zamanında muhtesib çok itibarlı bir memur konumuna yükselmışti (İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 32; Kalkaşendî, V, 94). Aynı şekilde İskender-i Lûdî hisbenin uygulanması hususunda çok titiz davranmış ve Firûz Şah Tuğluk'un kadınların türbe ve mezarlıkları ziyaretini yasaklayan fermanına yeniden işlerlik kazandırmıştı. Muhtesibler, özellikle bid'at ve hurafelere karşı bizzat mücadele veren sultanlardan güç alarak bu konuları titizlikle takip ediyorlardı. Dinî konularda hisbe-yi hassasiyetle uygulayan sultanlardan biri de İslâm Şah'tı. Bu hükümdar, bid'at ehli kabul ettiği Seyyid Muhammed Cavn-pûrî'nin takipçisi olan Mehdevîler'e karşı tedbirler almış ve bunlardan Abdullah Ni-yâzî Serhendî'yi had, Şeyh Alâ'yi de ölüm cezasına çarptırmıştı.

Bazı modern tarihçiler, Delhi Sultanlığı devrinde hisbe için bir devlet politikasının bulunduğunu söylemenin teoride doğru olduğunu, fakat uygulamada bunun her zaman gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Berenî de müslümanlara verilen cezaların bazan dinî hükümlere aykırı düşüğünü kaydetmektedir. Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin, kendi zamanında faizin mevcut olduğunu ve taraflar arasında yazılı bir anlaşma yapıldığı takdirde kadının bunu tanımak zorunda kaldığını söylediği rivayet edilir (Habibullah, s. 349). Fakat bunların münferit hadiseler olduğunu belirtmek gerekir.

Şîr Şah'ın ölümünden sonraki kargaşa döneminde hisbe müessesesi çökmüş görünmektedir. Bâbürlü hükümdarları, siyasi sebeplerden dolayı bu kurumu yeniden canlandırmanın uygun olmadığını kabul ettiler. Bununla birlikte Şah Cihan, Gu-cerât bölgesinde bazı Hindûlar'ın müslüman kadınlarla evlendiğini öğrenince bu evliliklerin iptal edilerek kadınların ailelerine verilmesini emretmişti. Hisbenin katı bir şekilde uygulanmasını sağlayan tek Bâbürlü hükümdarı Evrengzîb'dir. Din konusundaki hassasiyetiyle tanınan Evrengzîb ceza kanununa içki ve uyuşturucu kullananlar için özel bir madde koydurmuştu (Ahmad, s. 6-7).

Bâbürlüler'de muhtesib yerine "kût-vâl" adı verilen bir memur istihdam edilmiştir. Görevleri aslında birbirine benze-

yen muhtesib ile kût-vâl arasındaki tek fark muhtesibin her türlü suç veya saldırıyla, kût-vâlin ise daha çok İslâm hukuku ihlalleriyle ilgilenmesiydi.

BİBLİYOGRAFYA :

Utbî, *Târîh-i Yemînî* (trc. J. Reynolds), London 1838, s. 288; Fahreddin Mübârek Şah, *Âdâbü'l-harab ve's-şecâ'a*, India Office, nr. 647, vr. 45^a-46^a; Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-me'âşir*, A. S. Bazmee Ansari'nin özel koleksiyonu, vr. 85^a; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 175; *Siret-i Firûz Şâhî*, Aligarh Âzâd Library, vr. 128, 180; Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Hazâ'inü'l-fütûh* (nşr. S. Muînü'l-Hak), Aligarh 1927, s. 17-19; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (trc. Abdürreşid), Aligarh 1944, s. 32, 38, 52; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî* (nşr. Seyyid Ahmed Han), Kalkûta 1862, s. 35, 41, 72, 285, 441; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali el-Muntasir el-Kettânî), Beyrut 1401/1981, bk. İndeks; Firûz Şah Tuğluk, *Fütûhât-ı Firûz Şâhî* (nşr. Abdürreşid), Aligarh 1944, s. 2 vd.; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V, 94; Aynülmülk Mâhrû, *İnşâ-yı Mâhrû* (nşr. Abdürreşid), Lahore 1965, mektup nr. 7; Abdullah, *Târîh-i Dâvûdî* (nşr. Abdürreşid), Aligarh 1954, s. 36-38; Kādî Takî Müttakî, *Sefarname*, Bicer 1909, s. 2 vd.; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals*, Allahabad 1941, s. 381-382, 394, 398-399; M. B. Ahmad, *The Administration of Justice in Mediaeval India*, Aligarh 1941, s. 6-7; I. H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi 1958, s. 162, 164-169; A. B. M. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad 1961, s. 325, 330, 332, 348-350; A. S. Bazmee Ansari, "Sayyid Muhammad Jawnpuri and his Movement", *IS*, II/1 (1963), s. 41-74.

A. S. BAZMEE ANSARI

Osmanlı Devleti. Osmanlılar'da daha ziyade "ihtisab ağası" veya "ihtisab emini" denilen muhtesib devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kadî tayin edilen her yerde üstlendiği sorumluluklarla onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesib bulunuyordu. İstanbul'da ayrıca şehrin büyüklüğünden dolayı Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarında da birer muhtesib vardı. Muhtesiblerin görev ve yetkileri ihtisab kanunnâmelerinde etraflıca belirtilmiştir. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed devrine (1451-1481) ait İstanbul'un ihtisab kanunnâmesinde, Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun görülüp gözetilmesinde muhtesibin sorumlu olduğuna dair kayıt (Barkan, I/5 [1942], s. 340) bu kişilerin ne kadar geniş yetkilerle donatıldığını göstermektedir. Gerek ilgili kanunnâmelere gerekse Şevval 884'te (Aralık 1479) Edirne'ye ihtisab ağası tayinine dair bir hükümden anlaşıldığına göre bu görevlilerin bakacakları işler içtimâî, iktisadî, adlî ve dinî alanları kapsıyordu.

Bağlı olduğu kadının emirlerini yerine getiren ihtisab ağası zaman zaman sad-